

myntstudier

2020:1 - december

Mynttidskriften på Internet

www.archaeology.su.se/numismatiska

En preliminär översikt över hopade myntfynd i kyrkor i Estland

Mauri Kiudsoo

Bakgrund

I Estland var slutet av järnåldern och början av medeltiden en period som präglades av tyska och danska korsfarares erövring av landet under krigsperioden 1208–1227, som har skildrats i Henriks Livlandskronika.¹ Grundandet av nya städer, borgar, kloster och kyrkor som är typiska i det medeltida Europa tog naturligtvis många år och decennier. Enligt skriftligt material hade åtminstone några kyrkor uppförts redan fram till 1225.² När tog medeltiden i Estland slut? Traditionellt anses skiljelinjen mellan medeltid och nyare tid gå vid 1500-talets mitt. Då, under det livländska kriget (1558–1583) försvann de medeltida statsbildningarna i Livland från den politiska kartan. De självständiga kyrkostaterna i området motsvarande dagens Estland hamnade då under danskt, polskt, svenskt och ryskt valde.³

Tidigare fältarbeten i kyrkor i Estland utfördes huvudsakligen av konsthistoriker och det fanns inget intresse för kulturlager, stratigrafi och fynd, med undantag för arkitekturdetaljer. Sedan 1970-talet har arkeologerna också blivit involverade i kyrkoundersökningar. Medeltidsarkeologins födelse under 1970–1980-talen var en stegvis process, och det tog tid att förändra traditionella attityder, där man bara betraktade de förhistoriska perioderna som forskningsintressanta. 1980-talet kan betraktas som en period med gradvisa förändringar inom estnisk kyrkoarkeologi. Som ett resultat av idéer

Redaktionellt

Det här är det sista numret av Myntstudier, där jag var redaktör. I framtiden tas den uppgiften över av min efterträdare vid Numismatiska forskningsgruppen, Jens Christian Moesgaard.

Det första numret av Myntstudier utkom i december 2003 och den var då sannolikt en av de första tidskrifterna i numismatik som bara publicerades som pdf på Internet. Det har gjort att alla hade gratis tillgång till den med omedelbar verkan. Äldre nummer kan också lätt laddas ner och alla foton kan återges i färg och de kan förstöras upp till 10 gånger i full upplösning.

Fram till idag har sammanlagt 34 nummer med sammanlagt 1.052 sidor utgivits. Under senare år har antalet nummer minskat medan sidantalet istället har ökat.

Målsättningen har från början varit att artiklarna skulle presentera ny vetenskaplig forskning om mynt, myntfynd och myntcirkulation, vilket jag hoppas har lyckats. Där det har varit möjligt har materialet också satts in i ett större sammanhang: ekonomiskt, politiskt, socialt och administrativt.

Stort tack till Christina Larsson och Ylva Öd som efter varandra har gjort layouterna under årens lopp.

Kenneth Jonsson

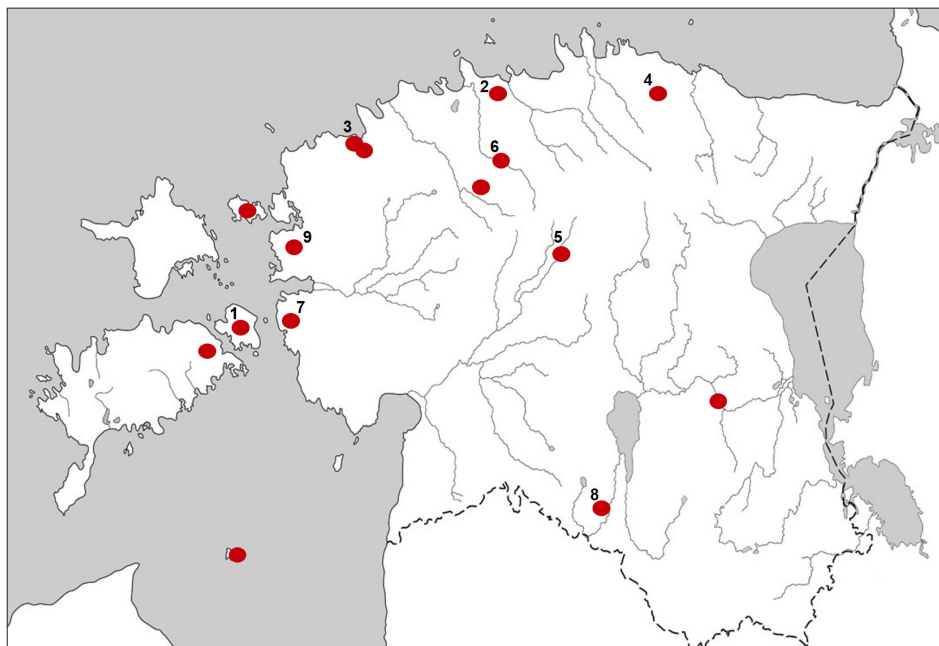

Fig. 1. Estniska kyrkor med hopade myntfynd. 1 – Muhu, 2 – Jõelähtme, 3 – Harju-Risti, 4 – Haljala, 5 – Paide, 6 – Kose, 7 – Hanila, 8 – Helme, 9 – Ridala.

och attityder inom kyrkoarkeologi blev arkitektoniska undersökningar, som i de flesta fall baserades på begränsade testgropar på speciellt viktiga platser, ersatta med ett nytt tillvägagångssätt där kulturlager, artefakter och gravar också uppfattades som historiska källmaterial som krävde utgrävning och dokumentation. Denna nya medvetenhet har emellertid uppkommit först på 1990-talet och även senare, när arkitektoniska undersökningar kom att omfatta såväl arkitektoniska som arkeologiska metoder.⁴ Under det senaste decenniet har det huvudsakligen varit arkeologen Villu Kadakas som har hållit på med kyrkoarkeologi i Estland. Ett faktum är också att fältarbetet i medeltida kyrkor är nödgrävningar, vilket medfört att arkeologiska undersökningar i olika kyrkor i Estland har haft olika omfattning.

I motsats till i Skandinavien har myntfynd i kyrkor i Estland, som har överförts till museisamlingar, varit fåtaliga och ofullständiga.

Medan enbart i Finland fler än 11.671 mynt⁵ och i Sverige 6.182 medeltida (1150-1520) mynt är kända,⁶ hade 2010 knappt 1.000 mynt hittats i kyrkor i Estland. Under lång tid var det största fyndet i Estland 269 mynt som hade påträffats i en jordhög nära kyrkan i Muhu 1983 (fig. 1:1). Mynten hade flyttats dit tillsammans med fyllningen under kyrkgolvet.⁷ År 2012 hittades 249 mynt och fyra polletter i kyrkan i Jõelähtme (fig. 1:2) när arkeologer (Jaak Mäll) övervakade arbeten där. De äldsta mynten från Jõelähtme hade präglats under 1300-talets andra hälft och det yngsta var präglat 1866.⁸ Under det senaste decenniet har två betydande arkeologiska undersökningar (Villu Kadakas) genomförts i medeltida kyrkor i nordöstra Estland: Harju-Risti och Haljala (fig. 1:3-4).

Harju-Risti kyrka

Arkeologiska undersökningar, övervakning och utgrävningar pågick 2010-2011 i

Fig. 2. Rester av medeltida golv i Harju-Risti kyrka (foto: Villu Kadakas).

samband med att golvplankor hade ruttnat i Harju-Risti kyrkan i nordvästra Estland. Under ett ca 15-20 cm tjockt jordlager påträffades ett märkligt kalkstensgolv eller konstruktion med stående stenar (fig. 2). Dateringen blev klar när åtskilliga mynt hittades mellan stenarna i golvet. Medan mynten från avfallet ovanför golvet var från 1400-1700-talet och t.o.m. från 1800-talet, var nästan samtliga mynt som hittades mellan stenarna i golvet från 1400-talet, varav ett flertal från början eller första hälften av 1400-talet. Golvet hade troligen lagts precis efter att långhuset hade uppförts. Fynden av mynt från början av 1400-talet mellan stenarna i golvet stämmer väl med tidigare antaganden att långhuset hade byggts under första hälften av 1400-talet. Än mer talande var frånvaron av mynt äldre än skiftet mellan 1300- och 1400-talet. De få undantagen – två 1300-1400-tals penningar från Visby (fig. 3) och en från Mecklenburg - kan förklaras i

samband med begravningar under golvet då äldre lager blivit omrörda och förts högre upp. Innan långhuset i sten uppfördes hade platsen troligen använts som en kyrkogård belägen runt koret eller också hade det funnits ett äldre långhus i trä, vilket skulle förklara fynden av äldre mynt.

Fältarbetet i Harju-Risti kyrka resulterade i sammanlagt 1.180 mynt – det största antalet hopade mynt som någonsin hittats i Estland. Fynden är unika för att de är totalundersökta, för sin sammansättning, antal, liksom den noggranna dokumentationen av undersökningen, kontexten och fyndomstän-

Fig. 3. De äldsta mynten från rasmassor mellan sten- och trägolven (Foto: Mauri Kiudsoo).

digheterna. Perioden från golvet med stående stenar till slutet av den estniska medeltiden (livländska krigets början 1583) – 1400- och första hälften av 1500-talet – representeras av 71 mynt, främst präglade av den lokala myntherren, Livländska Orden (49), nästan samtliga från Tallinn. Biskopen av Tartu (16) och ärkebiskopen i Riga (6) är också representerade. Livländska krigets orosperiod och de följande krigen mellan Sverige och Polen representeras av svenska mynt (79), polska (36), fristaden Riga (11), biskop Magnus i biskopsdömet Ösel (2) etc. Fredsperioden under svenskt styre (ca 1630-1710) representeras av 380 olika svenska mynt, som utgör en tredjedel av totalantalet. Man fortsatte att lägga mynt i sprickorna mellan golvplankorna⁹ som framgår av hundratals mynt från andra hälften av 1600-talet samt 1700-talet. Ca 570 ryska mynt, med början från Peter I, utgör mer än halva totalantalet. Att tappa mynt under kyrkbänkarna verkar ha upphört omkring 1800, eftersom hela 1800-talet endast representeras av ca 20 mynt.¹⁰

Fig. 4. Fattigböss från 1700-/1800-talet från Harju-Risti kyrka (Foto: Jaanus Heinla).

En kraftig koncentration av kopparmynt från sent 1600- och 1700-tal, ca 50 mynt återfanns inom en liten yta på 1 m², precis under det nordöstra hörnet av plattformen för kyrkbänkarna i den södra kyrkgången. Möjligtvis hade en trasig fattigböss för allmosor varit placerad i hörnet (fig. 4). En något liknande samling av 29 kopparmynt från 1700-1800-talen inom ett par kvadratmeter påträffades 2007 i Paidre kyrka (fig. 1:5), bredvid grunden till altaret från 1700-1800-talet.¹¹

Ur ett myntcirkulationsperspektiv är det mest intressanta myntet en W-brakteat (fig. 3:1) från Gotland (1288-1361),¹² som sannolikt hade präglats ungefär vid mitten av 1300-talet¹³ Även om gotländska mynt, som slutade att importeras efter att den lokala myntningen återupptogs 1260,¹⁴ på nytt uppträder i stort antal i estniska skattfynd under 1300-talets tredje fjärdedel,¹⁵ är de alltid fråga om gotar, den första större valören än penningen i de nordiska länderna. Inga andra gotländska mynt från 1300-talet hade tidigare hittats i Estland.

Det andra Visbymyntet som hittades i Harju-Risti (fig. 3:2), var av typen mellan LL XXII och W-brakteaterna och som hittills endast är känd från estniska fynd (Koksi, Utike, Kambja), är också mycket intressant. Den estnische numismatikern Ivar Leimus kallar dem W-mynt.¹⁶

Haljala kyrka

De arkeologiska undersökningarna 2016 i Haljala kyrka föranleddes även här av att man skulle byta ut golvplankorna, som hade ruttnat, mot ett nytt golv i långhuset. Ett ca 25-30 cm tjockt övre jordlager, som bestod av rivningsbråte, blandad begravningsjord och rester av det sentida trägolvet togs bort. Några småskaliga testgropar grävdes för att få en allmän kunskap om underliggande lager och hitta rester av en äldre kyrka. Den äldsta kyrkan i Haljala byggdes troligen redan på 1220-talet, men den nuvarande

kyrkan uppfördes i ett flertal etapper under 1400-talet. En hypotes har framförts att den direkta föregångaren till det nuvarande långhuset redan hade byggts i sten. En första liten träkyrka hade möjligen byggts på en liten naturlig kulle, som avlägsnades när den ersattes av ett större långhus.

Det äldsta mynten från Haljala kyrka – en penny präglad ca 1003-1009 i Exeter under Æthelred II – kan kopplas till en del andra tidiga fynd som troligen hör ihop med en äldre begravningsplats från vikingatiden.¹⁷

Mycket få mynt tillhör den tidiga kyrkans period: bara några utländska mynt – en 1200-tals gotländsk penning samt två från nordtyska städer – tillhör 1200-1300-talen. Anhopningen av mynt i Haljala kyrka började vid 1300-talets slut. De medeltida mynten är främst från lokala myntherrars myntorter, t.ex. Livländska Orden i Tallinn och biskopen av Tartu i Tartu, med få undantag.

Den äldsta gruppen mynt (19) från Haljala kyrka kommer från sent 1300-tal – tidigt

1400-tal: seestlinge och lübische, präglade före myntreformen i Livland (1422/1426). De kan passande nog kopplas till den tidigare kyrkans långhus (fig 5, röda punkter). En större grupp (ca 35), mestadels penningar och scherfar, tillhör perioden mellan reformen och det livländska kriget (1558). En svensk örtug från 1500-talets första hälft och två lithauiska penningar från skiftet 1400-tal/1500-tal utgör samlingen av senmedeltida utländska mynt. De flesta mynten från denna period (fig. 5, blå punkter) har troligen tappats på det existerande golvet i långhuset.¹⁸

Orostitiden under det livländska kriget och de följande krigen mellan Sverige och Polen representeras av en schilling från hertig Magnus i biskopsdömet Ösel (1562–1564), två schillingar från fristaden Riga (1561–1581), två schillingar från Polen präglade i Riga i början av 1620-talet, men majoriteten (minst 20) är olika svenska mynt (Erik XIV, Johan III, Karl IX, Gustav II Adolf): schillingar, penningar, 1/2 ören and 1 ören. I likhet

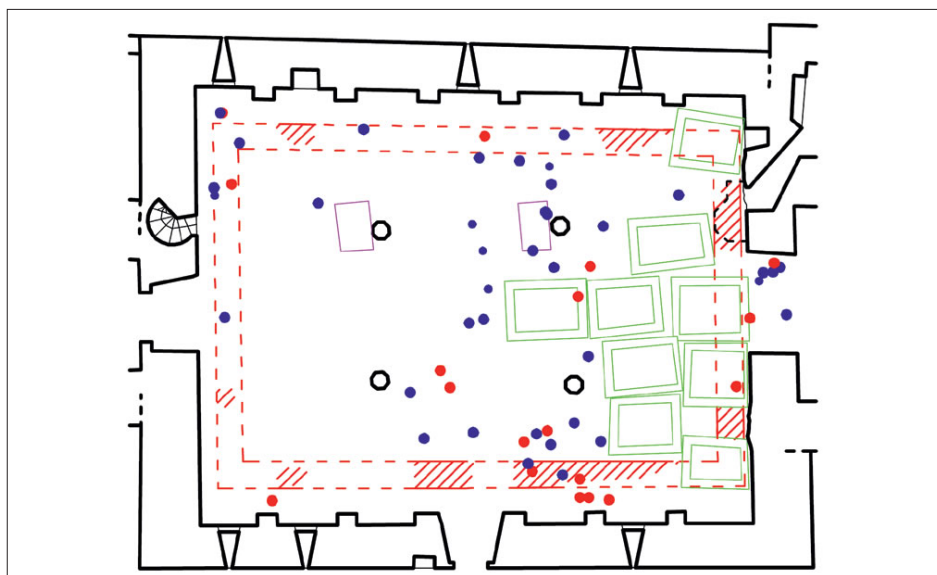

Fig. 5. Spridningen av medeltida mynt i Haljala kyrka. 1 (rött) – mynt före myntreformen (1422/26), 2 (blått) – mynt från perioden mellan myntreformen och livländska kriget (före 1558) (Karta: Villu Kadakas).

med Risti kyrka ökar antalet mynt snabbt i Haljala kyrka efter starten av det livländska kriget. Den följande perioden – fredstiden under svenskt styre – representeras av fem svenska silverören, men majoriteten (115) är kopparmynt: 1/6 öre sm (82) och 1/4 öre (32) (Kristina och Karl XI), ett enstaka 1/2 öre, som utgör en fjärdedel av det totala antalet mynt. Ett 1/6 öre sm från Karl XII markerar slutet på hans regering och det svenska styret i Estland. Perioden under ryskt styre representeras av 163 mynt. Ett litet antal (8) är tidiga droppkopeker (främst Peter I), och ett stort antal (ca 130) kopparmynt, huvudsakligen polushkas (47) och dengas (76), även en del 1 kopeker (14) och 2 kopeker (4) från 1700-talet. Att tappa mynt på golvet verkar ha upphört abrupt omkring 1800, eftersom hela 1800-talet endast representeras av 18 exemplar.¹⁹

Precis som i kyrkan i Harju-Risti är de flesta mynten i Haljala även de av de lägre valörer som fanns i cirkulation under perioden, liksom, t.ex., i Sverige.²⁰ Förutom dussinvis med penningar fanns det bara en schilling från hela medeltiden. Under den svenska perioden fanns, vid sidan av en större mängd 1/4 öre och 1/6 öre sm i koppar endast ett 1/2 öre och några silver 1-ören.²¹

Den äldsta förekomsten av mynt

Tidigare författare som har analyserat de kända myntfynden från kyrkor i norra Estland har antagit att fortlöpande och vanliga myntoffer i dessa kyrkor startade först i slutet av 1300-talet/början av 1400-talet.²² Även om den myntning med tre valörer som infördes i Livland vid 1300-talets slut var en av de mest utvecklade i Östersjöområdet,²³ indikerar myntfynd med kultisk bakgrund en låg monetariseringsgrad i samhället snarare än en livlig myntcirkulation.²⁴ Början med omfattande offer i kyrkorna i norra och västra Estland kan därför snarare kopplas till den s.k. inflationsperioden som allvarligt drabbade lokalbefolkningen vid den tiden.²⁵ Myntfynden från kyrkorna i Harju-Risti och

Haljala kan emellertid inte bekräfta dessa antaganden. Baserat på konsthistoriska och arkeologiska dateringar uppfördes långhuset med kalkstengolvet i Harju-Risti först under första hälften av 1400-talet. Under utgrävningen grävdes några små testgropar djupare för att få en uppfattning om de underliggande lagren och då hittades ett unikt golv.²⁶ I Haljala kyrka tog man bara bort ett ca 25–30 cm tjockt jordlager och några djupare testgropar grävdes som i Harju-Risti.⁽²⁷⁾²⁷

De äldsta hopade myntfynden i estniska kyrkor kommer från Kose och Hanila (Fig. 1: 6–7), som diskuteras nedan. Förutom dessa stenbyggnader finns det två platser med äldre träkapell och mycket rika myntfynd (Fig. 6) i sydöstra Estland: Niklusemägi och Loosi. Båda kapellen ligger utmed större kommunikationsleder, från Livland till områden i Gamla Rus. Även om bykyrkogårdarna ofta kopplas till kapell, har de hopade myntfynden från Niklusemägi och Loosi speciella drag som klart visar att de har en speciell status: de avser större kapell av central betydelse. Den exceptionellt höga andelen mynt funna utanför områden med ben i lager som har skadats av plöjning, visar att de flesta av mynten inte kommer från skadade gravar utan måste tolkas som offer.²⁸

Dessvärre har plundring under lång tid skadat båda arkeologiska platserna. Under

Fig. 6. Ovanliga livländska mynt från Loosi kapellplats. 1 – pfennig från Tartubiskopen Hermann I (1234–1247), 2 – pfennig från Livland från ca 1245–1260, 3 – sherr från Tartubiskopen Helmich von Mallinckrodt (1459–1468) (foto: Jaana Ratás).

nödgrävningarna kunde totalt 55 mynt hittas i Niklusemägi och 261 i Loosi. Mynten från båda platserna uppvisar kontinuerliga myntdepositioner från 1300-talets andra fjärdedel till 1700-talet. Det äldsta myntet från Loosi, använt som ett hänge, hade präglats redan under 1000-talet (Tiel, Tyskland). Eftersom det i Estland fortfarande rådde en viktekonomi (Gewichtsgeldwirtschaft) under denna period, kan emellertid myntet från Tiel ha deponerats långt senare. Baserat på skatternas sammansättning cirkulerade en mindre mängd Tielmynt som silver åtminstone in på 1100-talet. Trots att mynthängen ofta användes som smycken under flera århundraden, har inga 1000- eller 1100-talsmynt hittats i andra medeltida bykyrkogårdar i södra Estland.²⁹ Myntfyndens sammansättning i Niklusemägi och Loosi skiljer sig från andra medeltida bykyrkogårdar och kapellplatser i södra Estland. Så tidiga mynt har inte hittat på någon annan plats, det tidigare äldsta kända myntet är från 1260-talet. Det ovanligt stora antalet mynt från 1200-1300-talen i Loosi

och Niklusemägi – från en tid då mynt endast mycket sällan användes som gravgods i regionen – är också anmärkningsvärd.³⁰

Helme kapell/kyrka

År 2018 hittades en tidig samling mynt från ett medeltida stenkäpp/mindre kyrka i Helme, södra Estland (Fig. 1:8). Ruinerna efter ett medeltida kapell eller en mindre kyrka i Helme, som tidigare daterats till 1400-talet, ligger 500 m söder om ruinerna efter Helme sockenkyrka. Byggnadens väggar är mestadels förstörda och sträcker sig ut ca 1–2,5 m utanför kullen med rasmassor. Universitetet i Tartu (under ledning av Heiki Valk) företog 2018 en undersökning av platsen p.g.a. dess unika läge: två kyrkoruiner i sten så nära varandra är unikt i Estland. Innan utgrävningen startade gjordes en metalldetektorundersökning inne i kapellruinen och i de omgivande fälten under våren 2018. De enda historiska metallföremålen från det omgivande fältet var två välbevarade gotländska örtugar från mellan 1340 och 1380/90.³¹

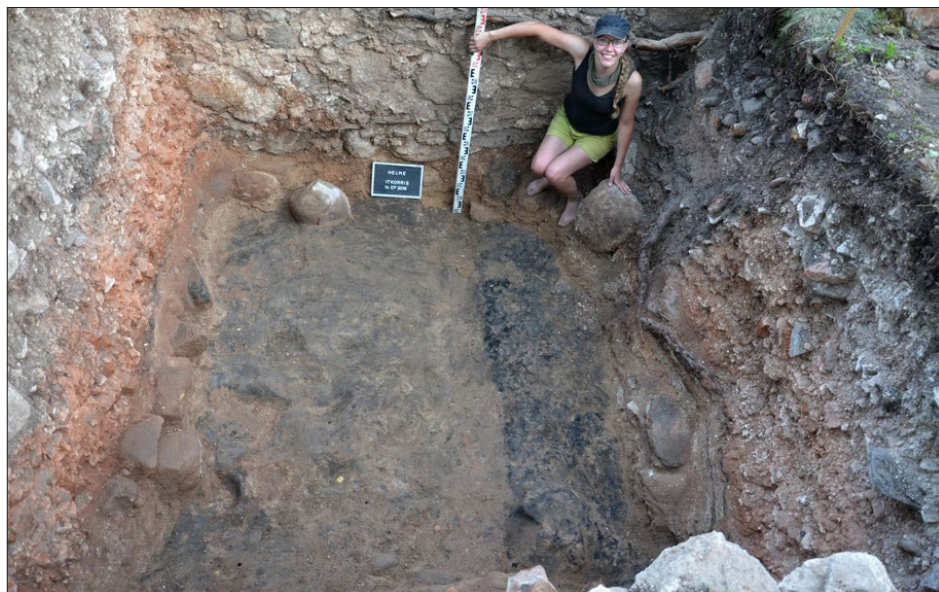

Fig. 7. Träkolslager från en träbyggnad förstörd av brand (till höger) och grå jord med offrade mynt (till vänster). Sett från norr (foto: Heiki Valk).

Under sommaren 2018 grävdes ett provschakt (3×3 m) i det sydvästra hörnet av stenkapellet (Fig. 7). Den mest noterbara omständigheten är den extremt höga koncentrationen av 1200-1300-talsmynt – 47 mynt från det smala schaktet (med en yta av 9 m² vid marknivå och 6,25 m² i botten där mynten påträffades), som kopplas till resterna av en trähelgedom som hittades under ruinerna av stenkyrkan. Därför var mynten inte jämnt utspridda, utan de flesta av dem hittades inom en yta av bara ca 2,5 m² i den nordöstra delen av schaktets botten. Myntdepositionen kan uppenbarligen kopplas till 1200-1300-tals offeraktiviteter utförda i en träkonstruktion som brann. När den nerbrunna träkonstruktionen ersattes av stenkyrkan, finns det ingen anledning att tvivla på dess sakrala betydelse: den medeltida Corpus Christi kyrkan föregicks av en lokal trähelgedom som, baserat på myntens dateringar, var uppförd redan under 1200-talets andra eller tredje fjärdedel. Eftersom det

tidigaste myntet, en liten penning präglad i Visby, är präglad före 1210, kan konstruktionen t.o.m. ha uppförts strax efter erövringen och kristnandet av den historiska provinsen (1215/1223). Trähelgedomen existerade på platsen för den senare stenkyrkan under en lång tid, kanske minst under ett århundrade. Den tidsmässiga relationen mellan stenkyrkan och dess föregångare i trä är oklar. Det verkar troligt att stenkyrkan uppfördes strax efter trähelgedomen, eftersom offren upphörde abrupt vid mitten av 1300-talet.³²

De lager som kan kopplas till trähelgedomen under stenkyrkans ruiner innehöll totalt 45 mynt från 1200- och 1300-talen. Överst i rasmassorna efter valvet hittades dessutom en mecklenburgsk penning från den tiden och en penning präglad i Tallinn mellan 1265 och 1332 under dansk överhöghet hittades i provschaktsfyllningen. De påträffade mynten från Helme vittnar om fortgående depoteringar från 1200-talets mitt eller andra fjärdedel fram till 1300-talets mitt. Förutom

Fig. 8. Mynttyper funna i Helme. 1 - danskt mynt präglad i Tallinn, 2 – biskopsdömet Tartu, 3 – nordtyska städer, 4 – Gotland (foto: Mauri Kiudsoo).

lokala mynt finns även brakteater från norra Tyskland och Gotland (Fig. 8).³³

Myntningen i Livland startade under den första fjärdedelen av 1200-talet, intensifierades ca 1265 både i Tallinn och Tartu. De livländska mynten – penningar präglade som brakteater, avbildar en krona i Tallinn och ett svärd och en nyckel i Tartu – är karaktäristiska i alla myntskatter i Estland under sent 1200-tal och tidigt 1300-tal.³⁴ Totalt 34 sådana lokala mynt (25 från Tartu och 9 från Tallinn), präglade före 1332, hittades i Helme.

Efter 1265 kunde myntningarna i Tallinn och Tartu uppenbarligen tillfredsställa den lokala ekonomins behov. Samtidigt cirkulerade gotländska mynt (Visby) vid sidan av de livländska mynten. Det möjliggjordes av att mynten från Visby och Livland präglades efter samma myntfot.³⁵ Sex gotländska penningar hittades under de arkeologiska utgrävningarna i Helme. Den äldsta präglades troligen redan i början av 1200-talet, före 1210, men eftersom inga skatter från mitten av 1200-talet eller dess andra fjärdedel är kända från Estland är det osäkert hur länge gotländska mynt från tidigt 1200-tal blev kvar i cirkulation. Övriga gotländska mynt var präglade 1220/1225–1288/1290.³⁶ Även om importen till Livland upphörde efter att den lokala myntningen återupptogs på 1260-talet, fortsatte de att cirkulera jämsides med livländska mynt.³⁷ Andelen gotländska 1200-talsmynt funna i Helme (13%) överensstämmer till stor del med andelen funna på kapellplatser med rika myntfynd som är äldre än 1300-talets mitt i södra Estland – Niklismägi and Loosi. I Niklismägi var deras andel 19% (3 av 16), i Loosi – 10% (1 av 10).³⁸ Förutom Niklismägi and Loosi, hittades ett troligt exemplar nära kapellplatsen i Siksälä.³⁹ Det finns bara få paralleller till gotländska penningar från kyrkogårdar på landsbygden i södra Estland: enstaka exemplar är bara kända från kyrkogården i Urvaste och bykyrkogården i Koikküla.⁴⁰

Sju brakteatpenningar från nordtyska städer från 1200-1300-talen hittades också på kapellplatsen i Helme. Sådana mynt spelade en stor roll i den lokala myntcirkulationen i Livland på 1300-talet. Nordtyska brakteater dominerade myntcirkulationen efter 1332, när myntningen i Tallinn avbröts.⁴¹ De äldsta mynten av denna typ nådde emellertid Estland redan kring 1300, när de livländska städernas kontakter med Lübeck blev tätare. Nordtyska mynt var helt klart dominerande i skatter från andra hälften av 1360-talet, men vid slutet av 1370-talet minskade mängden avsevärt.⁴² Den främsta anledningen till att de försvann utgör de livländska myndigheternas påbud som förbjöd importen och cirkulationen av sådana låghaltiga mynt.⁴³ Behovet av utländska mynt hade upphört redan tidigare. Under första hälften av 1360-talet, efter ett uppehåll under mer än 30 år, återupptogs myntningen både i Tallinn och Tartu, och innan 1300-talets slut hade ett monetärt system, som var ett av det bäst utvecklade i regionen, med tre olika valörer, utvecklats i Livland.⁴⁴

Det lilla antalet penningar från nordtyska städer tyder på att offerandet redan hade upphört vid mitten av 1300-talet. Som nämnts tidigare, hade nordtyska brakteatpenningar klart dominerat den lokala myntcirkulationen efter 1332, när myntningen i Tallinn och Tartu avbröts. Som exempel fanns 2.961 nordtyska penningar i den äldre delen (t.p.q. 1356) av den stora skatten från Olustvere, vilket utgjorde 83% av det totala antalet mynt.⁴⁵ Samtidigt saknas livländska mynt från 1360-talet – vars myntning startades av Livländska Orden och biskopsdömet Tartu – helt bland mynten från Helme. Det gör det möjligt att föreslå att deponeringen av mynt i Helme slutat dessförinnan, d.v.s. vid mitten av 1300-talet.⁴⁶

Kose kyrka

Den ursprungliga kyrkan i Kose socken (Fig. 1:6) etablerades troligen mycket snart efter

Fig. 9. Öppet schakt på Kose kyrkogård (foto: Raido Roog).

den danske kungen Valdemar II:s erövring av norra Estland 1219 och följdes av att hela befolkningen i området massdöptes.⁴⁷ Den första byggnaden var troligen i trä, den äldsta stenkyrkan uppfördes senast på 1370-talet.⁴⁸

Under nödutgrävningen 2013 (ledd av Martin Malve och Raido Roog) hittades 53 mynt i schaktet på kyrkans norra sida (Fig. 9). Alla mynt hittades i det översta omrörda lagret (upp till 1 m). Dessa mynt hade därför troligen offrats i sprickorna mellan golvplan-korna. De hade grävts fram vid något arbete under golvet inne i kyrkan, t.ex. under andra hälften av 1800-talet när grunden för den nya sakristian anlades.⁴⁹ Det är anmärkningsvärt att hela 64% av dem tillhör medeltiden.

Förutom fynden från Estlands historiska tid påträffades också två gotländska penningar präglade före kristnandet (ca

1180–1210 och 1210–1220?) i Kose (Fig. 10); två Visbypenningar var präglade efter tyska och lokala danska korståg under andra eller tredje fjärdedelen av 1200-talet. Dessutom fanns även en tidig livländsk brakteat med ett biskopshuvud med mitra formad som en halvmåne, som tillhör biskop Nicolaus (1231–1253) tid i Riga. Från mitten eller andra fjärdedelen av 1200-talet, kan även två brakteater med ett krönt huvud från Tallinn under danskt styre nämnas.

Ur ett livländskt mynthistoriskt perspektiv är det mest unika fyndet från Kose onekligen den äldsta seestling-typen (Fig. 11), som präglades i Tallinn av Livländska Orden (ca 1363/64–68) – det första av den typen som kom till en estnisk museisamling. Innan den hittades hade typen tidigare bara hittats i finska kyrkor.⁵⁰

Fig. 10. Gotländsk penning, präglad före 1210 (foto: Martin Malve).

Fig. 11. Livländska orden, Tallinn, seestling, ca 1363/64–68(?) (foto: Martin Malve).

Hanila kyrka

År 2012 pågick arbeten som övervakades av arkeologer i Hanila kyrka (Fig. 1:7; 12), som troligen hade uppförts på 1260-talet. Innan ett nytt golv lades in i långhuset hade jord tagits bort som resulterade i olika metallfynd, inklusive 43 mynt från medeltid och nyare tid.⁵¹

De påträffade mynten täcker perioden från socknens tillkomst på 1200-talet till början av 1800-talet. Bland mynten fanns bara 8 svenska och tre ryska kopparmynt från 1600-1700-talen. Silvermynten från början av den nyare tiden utgjordes av en schilling från fristaden Riga (1577), fem polska (1610–1621) schillingar präglade i Riga samt åtta svenska schillingar (1560–1660) präglade i Tallinn, Riga eller av myntherrar på andra platser i Livland. Medeltiden – från 1200-talet till 1400-talets mitt – är representerad av 20 mynt. Därav hade 14 präglats i Gamla Livland av de mest närbelägna myntherrarna: Livländska Orden (6 i Tallinn och en i Riga) och biskopen i Tartu (7). Av dessa tillhörde 9, en seestling och åtskilliga lübische från Livländska Orden och biskopsdömet Tartu

under en relativt kort period – 1400-talets första fjärdedel, perioden innan myntreformen 1422/26. 1300-talet representeras endast av ett enstaka mynt: en pfennig från Mecklenburg. Det mest anmärkningsvärda är en liten samling (5) gotländska penningar från 1200-talet; den äldsta (s.k. Botulfgruppen⁵²) hade präglats ca 1210–1220.⁵³ Dessa gotländska mynt var fortfarande i cirkulation i Livland när stenkyrkan i Hanila byggdes ca 1250–1270. Det kan emellertid inte uteslutas att åtminstone en del av dessa mynt hade deponerats innan stenkyrkan byggdes.

Antalet medeltida mynt som påträffades under utgrävningarna i Hanila kyrka är påfallande stort med tanke på den begränsade storleken på den utgrävda ytan, jämfört med hela långskeppets yta (ca 230 m²). Om man utgår från den utgrävda yta där gravstenar hade återdeponerats (ca 2,1 m², 10 mynt) som bas för statistik och antar att det fanns en jämn fördelning, skulle det totala antalet medeltida mynt som en gång spritts ut i det översta jordlagret i hela långhuset vara ca 1.100. Då skulle antalet medeltida mynt per m² vara ca 4,75, vilket är ungefär fem

Fig. 12. Hanila kyrka har en enastående samling av en tidig grupp av kalkstensplattor av en trapezoid form. Nästan en femtedel av de 70 kända trapezoidformiga gravstenarna och fragment av dem i Estland finns i Hanila. (foto: Villu Kadakas).

gångar mer jämfört med antalet mynt funna 2010–2011 i Harju-Risti kyrka. Man kan speciellt notera att nästan alla mynt, inklusive gotländska från 1200-talet, hittades i det översta jordlagret på ca 10 cm, och inte djupare, vilket tyder på att det studerade området inte hade påverkats av begravningar under senmedeltid och tidigmodern tid.⁵⁴

Under våren 2019 hittades även en del tidiga mynt från en annan kyrka på Estlands västkust – Ridala (Fig. 1:9) (information: Villu Kadakas). Dessvärre har resultaten av de arkeologiska undersökningarna ännu inte publicerats. Författaren har bara sett foton av två mynt som har hittats där. Enligt Ivar Leimus tolkning tillhör en av dem en ovanlig gotländsk (?) mynttyp. Myntet är ensidigt och motivet är en femstrålig stjärna inom en cirkel. Det finns svårigheter med att anpassa det till de gotländska myntens typologi, samtidigt som deras utseende och vikt talar för Gotland. Det har motsvarigheter i skatten från Koksi⁵⁵ och i en kista som hittades på botten av Tallinnbukten.⁵⁶

Särdrag i de estniska fynden

De olika sätt som enstaka mynt kunde samlas i sockenkyrkor i Estland har nyligen diskuterats i detalj av arkeologen Villu Kadakas. I princip finns det fyra olika sätt för ett mynt att hamna i eller under ett golv i en kyrka. Tidigare gravgods kan ha kommit fram i samband med att man grävde gropar för nya strukturer eller sekundära gravar. Församlingsmedlemmar har tappat dem ett och ett, antingen genom oordning vid donation eller offerakten eller bara genom hål i börsar och fickor. Mynt kan ha kommit med jord som förts in från kyrkans närhet. Mynt har placerats sida vid sida och gömts mellan golvstenar eller i sprickor mellan golvplankor som offer.⁵⁷

De hopade myntfynden i kyrkgolven har förklarats i en medeltida romersk-katolsk kontext i de nordiska länderna, t.ex. i Sverige som mynt som förlorats ett och ett under of-

ferprocessen eller i samband med kollekt.⁵⁸ En koppling mellan fyndområden med altaren och fattigbössor kan ses. De hopade myntfynden i kyrkor i Sverige minskade drastiskt under första hälften av 1500-talet, vilket har förklarats med reformationens effekter.⁵⁹

Enligt Villu Kadakas förefaller situationen i estniska kyrkor att likna finska kyrkor, där en motsvarande uppgång från andra hälften av 1500-talet och en nedgång vid slutet av 1700-talet har noterats.⁶⁰ En snabb ökning av mynt från mitten av 1500-talet i estniska kyrkor är faktisk mer påtagligt observerbar än i Finland, där denna process snarare uppkom efter 1624.⁶¹ Ett omfattande antal mynt funna i estniska kyrkor tillhör perioden för det livländska kriget (1558–1583) och det polsk-svenska kriget (1600–1629). Under dessa stridigheter, och som en konsekvens av missväxt och hungersnöd till följd av ett påtagligt kallare klimat, den s.k. lilla istiden, dukade en stor del av Estlands befolkning under. Därför blev en stor mängd övergivna skatter kvar i jorden. Stridigheterna, som varade under nästan 70 år, skadade allvarligt normala ekonomiska aktiviteter, och sparmedlen från den del av befolkningen som hade överlevt kunde inte användas. Denna situation ledde till nya oanvända skatter. Under perioden började pengar att förlora sin primära funktion, p.g.a. det kaos som livländska kriget medförde. Författaren har kopplat ekonomins sammanbrott (myntens förlorade grundläggande funktion) med den snabbt ökande andelen mynthängen under andra hälften av 1500-talet. Detta faktum bekräftas också av det plötsligt ökade antalet mynt som gravgods i estniska bykyrkogårdar.⁶²

En utbredd vana att offra bland Estlands bönder har registrerats även före det livländska kriget, men man har antagit att det fick ett uppsving under krigsperioden (1558–1629). Reformationens budskap hade inte nått ut till bönderna under de få decennierna av den lutherska kyrkan. Under krigen hade en

stor del av landsbygden saknat präster och någon form av professionell undervisning under minst en generation. Under sådana omständigheter utformade den läskunniga bondebefolkningen sina kristna principer och praktiker till en icke-institutionaliserad folklig version av kristendom som innehöll mycket få influenser från protestantiska doktriner. Den avvek antagligen ytterligare från den officiella katolska doktrinen. Efter att landet hade tagits över av Sverige, startade den lutherska kyrkan en lång kamp mot dessa halv-religiösa, halv-magiska traditioner, men det tog århundraden för den att lyckas.⁶³

Slumpmässigt borttappade stora kopparmynt från 1600-talet, inte minst i stort antal, har betraktats som osannolikt. För att förklara det stora antalet tidigmoderna mynt funna i kyrkor, har Frida Ehrnsten noterat att en fortsättning av katolska offertraditioner inte kan uteslutas bland tänkbara orsaker.⁶⁴ I Estland finns mycket information i skriftliga källor från 1500-1700-talet beträffande offer av mat, vax, textilier och olika föremål, även mynt, av bönder, i och kring kyrkor i bruk och kapellruiner liksom andra platser. I motsättning till den lutherska doktrinen, ägde sådana folkliga händelser ofta rum under en speciell helgondag, men läkande och fruktbarmhetsmagi var lika viktigt som att hedra kristna helgon. Sådana folkliga seder hade ofta ingen direkt koppling till en ursprunglig officiell kristen doktrin, och blev framställda som ondskefulla av lutherska präster.⁶⁵

Traditionen med myntoffer upphörde aldrig bland estländarna och har även sett förnyade perioder under nationella väckelser och återupprättelse av hedendomen. Baserat på utgrävningarna i Risti och Haljala kyrkor, ser det emellertid ut som att åtminstone i kyrkobyggnaderna så upphörde bruket med myntoffer verkligen vid slutet av 1700-talet, möjligen också i övergivna kapell. Denna slutsats behöver bekräftas genom kompletterande fältarbeten såväl i fungerande kyrkor som i kapellruiner.⁶⁶

Slutsatser

Tidigare fältarbeten i estniska kyrkor var huvudsakligen ledda av historiker och utan intresse för kulturlager, stratigrafi och fynd. Även om en del arkeologer blev involverade i kyrkoundersökningarna redan på 1970-talet, var det först 1990-talet som innebar en markant förändring i estnisk kyrkoarkeologi. Men en ny nivå har uppnåtts först under det senaste decenniet, när arkeologer systematiskt började använda metalldetektorer för att fastställa den exakta fyndplatsen för varje enskilt mynt. Faktum är att fältarbeten i estniska kyrkor huvudsakligen är nödgrävningar, arkeologiska undersökningar i olika estniska kyrkor har haft olika omfattning. För närvarande har bara två kyrkor undersökts mer i detalj. Det samlade myntmaterialet har inte varit speciellt uppseendeväckande och uppgår till färre än 3.000 exemplar.

Precis som i Skandinavien och Finland har seden att offra mynt inne i kyrkorna varit vida spridd under en lång tid. Kontinuerliga myntdepositioner i estniska kyrkor började troligen under 1200-talets andra fjärdedel, när de första kyrkorna uppfördes. De hopade myntfynden i Sverige minskade drastiskt under första hälften av 1500-talet, vilket har förklarats som en effekt av reformationen. Förhållandet i estniska kyrkor förefaller allmänt att vara densamma som i finska kyrkor, där en liknade ökning från andra hälften av 1500-talet och en minskning vid slutet av 1700-talet har registrerats. Särdraget i Estland är den extra snabba ökningen av mängden myntfynd i kyrkor som började från mitten av 1500-talet, när pengar började förlora sin grundläggande funktion, p.g.a. kaoset som skapades av det livländska kriget.

De hopade fynden i estniska kyrkor utgör ett viktigt material för att definiera den lokala myntcirkulationen och myntens exakta cirkulationstid. När det gäller myntfynd från kulturlager på bosättningar, är präglingsåret för ett enskilt mynt inte avgörande, utan för dateringen är det viktigt att även tänka

på deras cirkulationstid och, när det gäller utländska mynt, när de börjar uppträda i Livland. Samtidigt har de dykt upp i olika delar i Estland vid olika tidpunkter. Eftersom det numismatiska materialet i skatter och på sakrala platser/kyrkogårdar skiljer sig väsentligt åt på de flesta platser, bör analyser av cirkulationsområden också ta med mynt hittade utanför skatter.

(Mauri Kiudsoo, Tallinns universitet. *Arkeologiska forskningssamlingen. Översatt av Kenneth Jonsson*)

Litteratur

Bengtsson Melin, P. och Jonsson, K. 2019. Medeltida kollekttavlor från Gotland. *Myntstudier* 2019:2, 1-92.

Ehrnsten, F. 2012. Rahat kirkon lattian alta. *Finsk Numismatisk Tidskrift* 2012:2, 40–45.

Ehrnsten, F. 2013. Kirkonlattian aarteet. *Muinaistutkija* 2013:3, 28–44.

Gerdin, V. 2009. Myntfynd i svenska landsortskyrkor 1521-1611. *Myntstudier* 2009:2, 1-9.

Heinrich von Lettland. *Livländische Chronik*. Würzburg 1959.

Holmberg, K. 1995. När kungens mynt blev allmogens mynt. En översikt över mynt, myntning och myntens roll i det svenska samhället under 1200-talet. *Numismatiska Meddelanden* XL. Stockholm, 63–82.

Hyötyniemi, Y. 1987. Gotländska mynt på 1200-talet – förslag till tolkning och datering. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1987:4, 78-87.

Johansen, P. 1933. *Die Estlandliste des liber Census Daniae*. Kopenhagen-Reval.

Jonsson, K. 1990. Den äldsta gotländska myntningen. *Medeltidsarkeologisk Tidskrift* 1990:3, 42-53.

Jonsson, K. 2011. Myntfynden i landsortskyrkor i det medeltida Sverige. *Myntstudier* 2011: 1, 1–16.

Jonsson, K. 2017. The earliest coinage on Got-

land and in the Baltic countries. *XV International Numismatic Congress Taormina 2015: Proceedings*. Roma, 1128–1132.

Kadakas, V. 2017. Archaeological studies in the church of Haljala. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2016. Tallinn, 109–130.

Kadakas, V., Tooming, K., Kiudsoo, M. och Kilumets, J. 2012. Archaeological studies in Risti church and churchyard. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2011. Tallinn, 175–188.

Kadakas, V. och Toos, G. 2013. Archaeological studies in Hanila church and Karuse churchyard. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2012. Tallinn, 185–194.

Kiudsoo, M. 1999. The coin hoard from Puri, Setumaa. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 1998. Tallinn, 147–154.

Kiudsoo, M. 2001. Parivere teine aardeleid. *Studia numismatica, II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80*. Eesti Ajaloomuuseum. Toid ajaloo alalt, 3. Tallinn, 66–74.

Kiudsoo, M. 2003. Additions to the numismatic collections in 2002. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2002. Tallinn, 221–226.

Kiudsoo, M. 2008. Kes- ja uusaegsetest ripatsmüntidest Eesti arheoloogilises materjalis. *Loodus, Inimene ja tehnoloogia 2. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias*. Muinasaja Teadus 17. Tallinn-Tartu, 109–132.

Kiudsoo, M. 2011. Harju-Risti kiriku mündileid. *Muinsuskaitse aastaraamat* 2010. Tallinn, 79–80.

Kiudsoo, M. 2012. Estonian medieval and post-medieval hoards. Nature and differences. *Monetary history of the Baltics in the Middle Ages (12–16th c.)*. Tallinn, 55–65.

Kiudsoo, M. 2014. Siksälä mündid ja ümbruskonna aardeleid. Valk, H., Laul, S. Siksälä kalme I. *Muistis ja ajalugu*. Tartu, 278–294.

Kiudsoo, M. 2019. New rare Livonian coin finds from South-East Estonian chapel-sites. *Numismatica Baltica II. Numismatics*

- in the Centenary Year of the Baltic States*. Tallinn, 48–53.
- Kiudsoo, M. och Tamla, Ü. 2006. Utike aardeleid. Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Lauulu auks. *Muinasaja teadus* 18. Tartu–Tallinn, 267–297.
- Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 10. Lund.
- Lagerqvist, L., O. 1970. *Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995–1521) samt gotländska mynt (ca 1140–1565)*. Stockholm.
- LL – se Lagerqvist 1970.
- Leimus, I. 1998. Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloo. *Vana Tallinn VIII (XII)*. Tallinn, 83–95.
- Leimus, I. 2001a. Das Münzwesen Livlands in der frühen Hansezeit: 13. Jahrhundert und erste Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehungen und -wege im europäischen Rahmen*. Lüneburg, 41–69.
- Leimus, I. 2001b. Seestlingid – tõend Tallinna sidemetest Pommeriga 14. sajandil. – Tõid ajaloo alalt 3. *Studia Numismatica II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko* 80. Tallinn, 75–82.
- Leimus, I. 2002a. Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh. *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*, II. Tartu, 127–132.
- Leimus, I. 2002b. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? *Akadeemia*, 8. Tartu, 1588–1604.
- Leimus, I. 2004a. W-mõnter fra Gotland – endnu en gang. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2004: 2.
- Leimus, I. 2004b. Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. *Akadeemia* 5, 1093–1111.
- Leimus, I. 2005a. Einige Beiträge zur Münzgeschichte Livlands am Ende des 14. Jahrhunderts. *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*. Tartu, 58–81.
- Leimus, I. 2005b. Euroopa hiliskeskaja suur depressioon – kas ka Liivimaal? *Modus vivendi*, 2. Vana Tallinn, 16(20). Tallinn, 42–55.
- Leimus, I. och Molvögin, A. 2001. Estonian collection. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. *Sylloge of Coins of the British Isles*, 51. Oxford.
- Leimus, I., Roio, M. och Sarv, K. 2013. Watertight Sources: Unique Find from the Bottom of Tallinn Bay. *Shipwreck Heritage: Digitizing and Opening Access to Maritime History Sources*. Muinasaja Teadus 23. Tallinn, 133–164.
- Malve, M., Kadakas, V., Kiudsoo, M. och Tiidu, E. 2014. Archaeological studies in the church and churchyard of Kose. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2013. Tallinn, 119–134.
- Molvögin, A. 1969. Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1969, 37–65.
- Myrberg, N. 2012. The hatched cross: Gotlandic coins of the 13th century Baltic Sea area. *Monetary History of the Baltics in the Middle-Ages (12–16th c.): International Symposium in Tallinn, 9–10 Dec. 2010*. *Varia historica*, 6. Tallinn, 180–195.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. och Pärn, F. 1980. Seestlinge und Scherfe. Ein Beitrag zur Münzgeschichte Livlands. *Nord-deutsches Jahrbuch für Münzkunde und verwandte Gebiete*, Bd. 2. Hamburg, 61–96.
- Raam, V. 1990. Uut Harju vanadest kirikutest (Jõelähtme ja Kose). *Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat*. Tallinn, 141–175.
- Russow, E. 2006. Post-Medieval Archaeology in Estonia. *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Tartu, 193–203.
- Russow, E., Valk, H., Haak, A., Pärn, A. och

- Mäesalu, A. 2006. Medieval Archaeology of the European Context: Towns, Churches, Monasteries and Castles. *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Tartu, 159–192.
- Valk, H., Kama, P., Rammo, R., Malve, M. och Kiudsoo, M. 2013. M. The iron age and 13th - 18th century cemetery and chapel site of Niklasmägi: grave looting and archaeology. *Archaeological Fieldwork in Estonia 2012*. Tallinn, 109–132.
- Valk, H., Kiudsoo, M. och Malve, M. 2018. The village cemetery and chapel site of Loosi: A spot on a Late Iron Age and medieval road from south-eastern Estonia to Izborsk and Pskov. *Pühakud, piiskopid, linnad ja linnused. Ajarännakuid kesk- ja varauusaega. Uurimusi Jaan Tamme auks*. Muinasaja Teadus 27. Tallin–Tartu, 145–182.
- Valk, H. och Kiudsoo, M. 2019. Trial excavations in Helme: medieval stone chapel and earlier wooden sanctuary with 13th–14th century coin offerings. *Archaeological Fieldwork in Estonia 2018*. Tallinn, 139–152.
- Noter**
- ¹ Heinrich von Lettland.
- ² Russow, Valk, Haak, Pärn och Mäesalu 2006, 159.
- ³ Russow 2006, 193.
- ⁴ Russow, Valk, Haak, Pärn och Mäesalu 2006, 180.
- ⁵ Klackenberg 1992, 307–332. Man kan notera att 1980-talet i Finland markerade en tydlig vändpunkt inom kyrkoarkeologin; det var då fältarbetet i kyrkorna togs över av medeltidsarkeologer (Klackenberg 1992, 334).
- ⁶ Jonsson 2011: 1, Tabell 2.
- ⁷ Kiudsoo 2011, 79–80.
- ⁸ Kiudsoo 2013, Appendix.
- ⁹ Golvet av upprättstående kalksten har troligen använts fram till 1600-talet, när timmerplattformar för kyrkbänkarna byggdes (Kadakas, Tooming, Kiudsoo och Kilumets 2012, 182).
- ¹⁰ Kadakas, Tooming, Kiudsoo och Kilumets 2012, 184.
- ¹¹ Kadakas, Tooming, Kiudsoo och Kilumets 2012, 184.
- ¹² Höytyniemi 1987, 85; Jonsson 1990, 51.
- ¹³ LL XXXIV: A: 1c.
- ¹⁴ Leimus 2004, 64; Kiudsoo och Tamla 2006, 278–279.
- ¹⁵ Kiudsoo 1999, tabell; Kiudsoo 2001, 69.
- ¹⁶ Leimus, Roio och Sarv 2013, 144.
- ¹⁷ Kadakas 2017, 9, 115–117, 121.
- ¹⁸ Kadakas 2017, 122–123.
- ¹⁹ Kadakas 2017, 123.
- ²⁰ Se Klackenberg 1992, 336.
- ²¹ Kadakas 2017, 123.
- ²² Kiudsoo 2011, 79–80.
- ²³ Leimus 2002a, 129–130; Leimus 2004b, 1101.
- ²⁴ Kiudsoo 2008, 125.
- ²⁵ Se Leimus 2005a, 81; Leimus 2005b, 42–55.
- ²⁶ Kadakas, Tooming, Kiudsoo och Kilumets 2012, 79, 185.
- ²⁷ Kadakas 2017, 109.
- ²⁸ Valk, Kama, Rammo, Malve och Kiudsoo 2013, 109–132; Valk, Kiudsoo och Malve 2018, 145–182.
- ²⁹ Kiudsoo 2019, 50.
- ³⁰ Valk, Kiudsoo och Malve 2018, 174.
- ³¹ Valk och Kiudsoo 2019, 139–141.
- ³² Valk och Kiudsoo 2019, 149.
- ³³ Valk och Kiudsoo 2019, 147–148.
- ³⁴ Leimus 2001a, 41–69, tab. 1.
- ³⁵ Leimus 2002b, 1601.
- ³⁶ Denna myntgrupp daterades tidigare till 1210/20–1260/70 (LL XXII). Myntningens början dateras nu till 1220/25 och slutet till ca 1280 eller 1288/90 (Höytyniemi 1987, 85; Jonsson 1990, 50; Holmberg 1995, 78–79; Myrberg 2012, 182).
- ³⁷ Leimus 2004a, 64; Kiudsoo och Tamla, 2006, 278–279.
- ³⁸ Valk och Kiudsoo 2019, 148.
- ³⁹ Kiudsoo 2014, 279.
- ⁴⁰ Valk, Kiudsoo och Malve 2018, 169.
- ⁴¹ Leimus 1998, 83–89.
- ⁴² Kiudsoo 2001, 70.
- ⁴³ Molvögin 1969, 50–51, 58, 63.
- ⁴⁴ Leimus 2004b, 1101.
- ⁴⁵ Leimus och Molvögin 2001, 47–48.
- ⁴⁶ Valk och Kiudsoo 2019, 148.

- ⁴⁷ Johansen, P. 1933, 204.
⁴⁸ Raam 1990, 149–150.
⁴⁹ Malve, Kadakas, Kiudsoo och Tiidu 2014, 128.
⁵⁰ Nemirowitsch-Dantschenko och Pärn 1980, 76; Leimus 2001b, 79.
⁵¹ Kadakas och Toos 2013, 185–194.
⁵² Enligt Kenneth Jonsson präglades mynten i Botulfgruppen i Riga ca 1210 (Jonsson 2017, 1132).
⁵³ Kadakas och Toos 2013, 190.
⁵⁴ Kadakas och Toos 2013, 190–191.
⁵⁵ Leimus 2004a, 66–67, nr 79.
⁵⁶ Leimus, Roio och Sarv 2013, 143, Fig. 8: 11.
⁵⁷ Kadakas 2017, 123–125.
⁵⁸ Klackenborg 1992, 35–36; Bengtsson Melin och Jonsson 2019.
⁵⁹ Klackenborg 1992, 35–38; Gerdin 2009.
⁶⁰ Ehrnsten 2013, 29, 37.
⁶¹ Se Ehrnsten 2012, 40–45.
⁶² Kiudsoo 2012, 60; Kiudsoo 2008, 125–126.
⁶³ Kadakas 2017, 124 och referenser.
⁶⁴ Ehrnsten 2013, 37–39.
⁶⁵ Kadakas 2017, 124 och referenser.
⁶⁶ Kadakas 2017, 125.

Skingrad myntskatt med tpq 1562 från Egentliga Finland

Jani Oravisjärvi

Skattens svarta proveniens

I början på våren 2015 organiserade en lokal myntklubb i Åbo ett evenemang som kallades för Myntens dag i Åbo (fi. Turun Rahan Päivä). Evenemanget ägde rum i kongress- och mässcentrum i samband med en antikmässa. Myntvärdering var en del av evenemanget. En av organisatörerna tog kontakt med författaren och bad mig att bestämma och sätta värdet på några mynt från ett dödsbo. Ett av

dom var en mark (fig. 1), präglad av Erik XIV i Stockholm 1562 (SM 22, Ant-). Myntet har klassats som extremt rar [XR] i SM. Sedan tidigare finns det bara två motsvarande exemplar i privat ägo.¹

En representant från dödsboet berättade öppet för alla närvarande att bl.a. detta rara mynt och ett flertal andra mynt hade hittats på en bondgård nära Åbo på 1970-talet. Han berättade även att både upphittaren och dödsboet, som då hade mynten i sin ägo 2015, kände till den finska fornminneslagen (295/1963) som förutsätter att alla fynd som är äldre än 100 år måste anmälas till fornminneskommissionen (idag till Museiverket), med noggrann beskrivning, som då har rätten att lösa in fyndet. Man hade ändå inte agerat på det sättet utan mynten förblev hos upphittaren.

Enligt representanten från dödsboet hade dödsboet en gång i tiden erbjudit enmarksmyntet från 1562 till Nationalmuseets myntkabinett, som då hade velat lösa in myntet för 3000 euro. Dödsboet hade tyckt att det var alldeles för lite och det bestämde sig för att inte lämna in myntet till museimyndigheten. Den delen av historien går dock inte att verifiera, eftersom det inte finns något dokument i myntkabinettets arkiv om denna händelse.²

Återseende

Samma myntskatt, som beskrivs nedan, dök upp i september 2017 i auktionsfirman Holmastos auktionslista i Helsingfors. Auktionslistan var preliminär och fortfarande under uppdatering. En kontroll avslöjade för förf. att myntskatten redan hade varit till salu två gånger tidigare vid Holmastos auktioner 2009 (auktion nummer 109 och 110), men utgångspriserna hade varit så höga att bara några av mynten blev sålda, medan största delen av mynten i skatten gick tillbaka till dödsboet. Mynthuset Holmasto drog omedelbart tillbaka mynten från den preliminära auktionslistan på begäran av museimyndigheterna. Mynten hamnade således aldrig i den slutgiltiga auktionskatalogen (nr 141).

Fig. 1. Erik XIV. Stockholm. Mark 1562. SM 22.

Museimyndigheterna började även föra en dialog med dödsboet utan någon framgång. Dödsboet vägrade att samarbeta. Var mynten befinner sig idag är okänt och likaså exakt var i Egentliga Finland som skatten hade hittats.

Förteckning över skatten

Skatten med t.p.q. 1562 består av nio silvermynt. Listan baserar sig på uppgifterna hos auktionsfirman Holmasto.

Gustav I Vasa

1. Svartsjö. Mark 1542. SM 178. 8,85 g.
Holmasto (10.10.2009) 109:311 =
Holmasto (19.12.2009) 110:266.
2. Svartsjö. Mark 1543. SM 179. 7,4 g.
Holmasto (10.10.2009) 109:312 =
Holmasto (19.12.2009) 110:267.
3. Svartsjö. Mark 1547. SM 185. 8,8 g.
Holmasto (10.10.2009) 109:313 =
Holmasto (19.12.2009) 110:268.
4. Svartsjö. ½ mark 1544. SM 192. 3,3 g.
Holmasto (10.10.2009) 109:315 =
Holmasto (19.12.2009) 110:269.
5. Stockholm. Mark 1557. SM 117. 7,6 g.
Holmasto (10.10.2009) 109:310 =
Holmasto (19.12.2009) 110:265.
6. Stockholm. Mark 1558, SM 118.
Viktuppgift saknas. Holmasto
(10.10.2009) 109:314.

7. Stockholm. ½ mark 1557 SM 128.

Viktuppgift saknas. Holmasto
(10.10.2009) 109:316.

8. Stockholm. ½ mark 1560. SM 132. 3,5 g.

Holmasto (10.10.2009) 109:317 =
Holmasto (19.12.2009) 110:270.

Erik XIV

9. Stockholm. Mark 1562. SM 22. 9,74 g.
Holmasto (19.12.2009) 110:271.

(Översatt av Eeva Jonsson)

Litteratur

Ant- Appelgren, T.G. Förteckning öfver Antellska myntsamlingen i Helsingfors svenska mynt: Gustaf I:s och Erik XIV:s samt hertigarne Johan och Carls mynt. II. Helsingfors 1908.

SM – Ahlström, B., Almer, Y. & Hemmingsson, B. Sveriges mynt 1521-1977. Stockholm, 1976.

Noter

¹ De två andra exemplar i privat ägo, som undertecknad känner till är: Ahlström (28.4.1990) 41:155 = Sten Törngren = Spink (25.5.2000) 1248:125, samt Ahlström (11.11.2000) 62:376 = Nordqvist = MISAB (19.3.2012) 6:205.

² Tuukka Talvio har inte heller kännedom om att ifrågavarande mynt någonsin har erbjudits till Myntkabinettet.

En tysk myntgrupp med bysantinskarabiska förebilder och en förbisedd "Typ 7"

Bo Gunnarsson

I föreliggande artikel aktualiseras en märklig tysk myntgrupp som inkluderar mynt med både bysantinska och arabiska förebilder. Till gruppen knyts nu en ny, sjunde typ och dessutom presenteras ett antal nya exemplar, dels från fynd och dels från försäljningar.

Det är i år 60 år sedan Bengt Thorde-
man skrev förordet till *Commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis* (Rasmusson & Lagerqvist 1961). I översättning, inleder han, "Det stora antalet myntfynd från vikingatiden som samlats i svenska museer, huvudsakligen i Kungliga Myntkabinettet i Stockholm, har varit föremål för studier ända sedan numismatisk forskning påbörjades i landet." Vidare skriver han att det årligen kommer forskare från både England och Tyskland till Stockholm för att forska under kortare eller längre perioder. En del av resultaten publicerades i ovan nämnda volym vars första del kom från trycket 1961. Den andra volymen (Rasmusson & Malmer, 1968), som kom ut sju år senare, innehåller en intressant studie av Vera Hatz och Ulla S. Linder Welin med rubriken "Deutsche Münzen des 11. Jahrhunderts nach byzantinisch-arabischem Vorbild in den Schwedischen Funden der Wikingerzeit" (Hatz & Linder Welin 1968). Artikeln behandlar en liten märklig myntgrupp som beskriver sex mynttyper med både tyska, bysantiska och arabiska motiv. Gruppen har på ett förnämligt sätt illustrerats i artikeln där kopplingarna mellan typerna framgår och där myntbilderna har tecknats utifrån de, i det närmaste undantagslöst dåligt präglade exemplaren.

Den omfattande artikeln ger en detaljerad presentation av myntgruppen och dess förebilder och visar med tydlighet ett exempel på den tidens resultat som den internationella forskningen, i det här fallet mellan svenska och tyska forskare, medförde. Gruppen omfattar sex typer där typ 1–5 är stampkopplade enligt figur 1 (Hatz & Linder Welin 1968, 24, Abb. 2). Typ 6, med en bysantinskinspirerad åtsida och en frånsida som efterliknar ett arabiskt mynt har inkluderats i gruppen genom motivens likheter och den bysantinskarabiska kombinationen. Gruppen bedöms ha präglats någon gång efter 1014 baserat på att en av mynttyperna anger Henricus Imperator (kejsare) vilket kopplas till Heinrich II som fick sin kejsartitel 1014. Det är i huvudsak de olika typerna som beskrivs i artikeln även om ett försök har gjorts att identifiera enskilda stampar bland de dåligt präglade mynten. Begreppen som används är dock värt att förklara eftersom de ger en något förvirrad bild jämfört med den nomenklatur

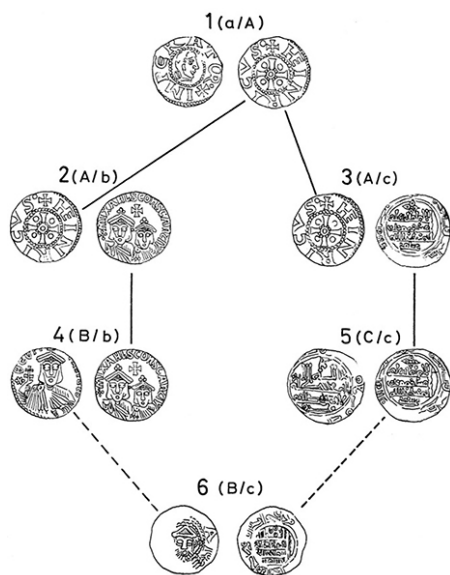

Fig. 1. Illustration av myntgruppen med de sex mynttyperna.

som normalt används idag. Uppdelningen har gjorts i *Typ* med sifferbeteckningar som visar en typologisk kombination av två myntsidor enligt figur 1. På figuren finns också *bokstavs-beteckningar* som är relaterade till varje mynt sida men som visar besläktade motiv och inte identiska stamper som man kunde förvänta sig. Ett exempel är B med åtsidesmotivet som är illustrerade under typ 4 och 6. Som undernivå till begreppet typ används *variant*. Skillnaden mellan olika varianter kan vara stor vilket med tydlighet framgår nedan i denna artikeln för typ 1 var. I och var. II, figur 9. Hatz & Linder Welin har tolkat inskrifterna på exemplaren i det svenska materialet och återgivit de läsbara delarna hos dessa. De olika exemplaren är identifierade genom en *liten bokstav* som följer efter begreppen typ och variant. Mynten är som redan nämnts mycket dåligt präglade men det som framgår av de illustrerade inskrifterna är att det verkar finnas skillnader mellan vissa stamper som redovisats som lika. Tyvärr har det inte funnits möjligheter att studera mynten i detalj eftersom forskarbesök på KMK var begränsade under tiden då flytten och installationen i de nya lokalerna pågick. I artikeln har typ 1, 4 och 5 tagits upp i vardera två varianter och typ 6 i tre. Av stampdiagrammet i artikeln framgår att det totalt handlar om 19 olika stamper som använts för myntningen av de exemplar som finns i de svenska samlingarna.

Det man kan se utifrån bildmaterialet och de tillkommande mynten i katalogen nedan, är att de två varianterna av typ 1 är så olika att författaren heller skulle föreslå att de klassas som två separata typer. Av totalt 25 kända exemplar, inklusive de nya tilläggen, är endast fyra av variant II. Båda varianterna har en åtsida med ett högervänt porträtt med bart huvud. Omskriften är +IMPERATOR. Variant II har ett avvikande porträtt och dessutom verkar det tillkommande exemplaret nedan ha ytterligare skillnader i bilden. För att definitivt avgöra detta räcker inte

en jämförelse med de publicerade bilderna utan de faktiska mynten måste studeras tillsammans. Frånsidan för variant I (som visas som åtsida för typerna 2 och 3) har ett kors med en punkt i vardera korsvinkeln och i mitten en punkt omgiven av en liten cirkel. Omskriften är +HEINRICVS' där H och E är sammanskrivet (i ett fall, kombinerad som typ 2, har stampskrivaren lagt till delar av den bysantinska inskriften från motstående stamp som resulterat i inskriften +HEINRICAHLSCONST). När det gäller variant II har korsvinklarnas fält dessutom kompletterats med flera mindre punkter, cirklar och cirkelsegment. De tre exemplaren i de svenska samlingarna har helt förvirrad omskrift med kombinationer av bokstäverna A E I P och O. Det fjärde kända exemplaret, från fyndet i Nousiainen, Finland, har enligt Salmo (1948, 323) en annan inskrift: HE---P-ERA. Hos Alcenius (1901, fig 25) finns myntet avbildat och visar att det inte avviker från de andra och att Salmos tolkning är fel. Viktanalysen nedan styrker dock att typ 1 variant I och II bör ses som två separata typer.

Det svenska materialet är utförligt beskrivet av Hatz & Linder Welin och för varje enskilt mynt har åt- och frånsidesinskrifterna redovisats i den omfattning som går att tyda. Även Hermann Dannenberg har beskrivit delar av gruppen där han under Dbg 1184–1186, (typerna 1–3, se tabell 1 för jämförande numrering) har gjort en fördjupad beskrivning (Dannenberg 1876, 460–462). Han pekar bland annat på den ovanliga sammanskrivningen av H och E samt att punkten och den lilla ringen placerad i korsets centrum inte förekommer på andra tyska mynt. Hos Dannenberg kan man konstatera ytterligare varianter på inskrifter. I beskrivningen och på teckningen av Dbg 1184, som motsvarar typ 1, läser man +HEINRICVS' vilket överensstämmer med de beskrivna stamperna i det svenska materialet. Den andra sidan har däremot inskriften +MPERATOR med utelämnat

I, vilket inte förkommer i Hatz & Linder Welins sammanställning (Dannenberg 1876, 460, taf. 53). Går man vidare till del 2 av Dannenberg (1894, 71, taf. 93) finns ett andra, tydligare exemplar av Dbg 1186 (typ 2) där inskriften +HEINRICVS tecknats utan punkt efter S.

En sjunde typ

Förutom att författaren anser att typ 1, variant II borde betraktas som en egen typ så finns det en uppenbar, sjunde tillkommande typ. Upprinnelsen till den sjunde, förbisedda typen i gruppen var ett par auktionsförsäljningar av en mynttyp med bysantinsk karaktär. Det första exemplaret såldes 2015 hos Warszawskie Centrum Numizmatyczne (WCN) och fem år senare gick ett andra exemplar, dock inte stampidentiskt, under klubban hos Classical Numismatic Group (CNG). Båda mynten var svagt präglade. Det var vid den senare försäljningen som författaren började detaljstudera de två sålda mynten och fann att åtsidan tillhörde Hatz & Linder Welin typ 6 medan frånsidan, istället för den arabiska förebilden, var bysantinskinspirerad.

Fig. 2. Typ 7, exemplaret från WCN (skala 1,5:1)

Den nya frånsidan visar Kristus med gloria varöver ett kors, och med en höjd välsignande hand. Tolkningen av en höjd högerhand är inte helt uppenbar. Myntet är snedpräglat och delvis svagt präglat vilket gör att man inte kan avgöra om det finns något motiv på höger sida om bilden. Någon omskrift verkar inte finnas. Den

första tanken när myntet på WCN såldes var att det handlade om en opublicerad mynttyp. När det andra exemplaret dök upp till försäljning verkade det dock osannolikt att det skulle röra sig om en ny, okänd typ, med två försäljningar inom en så kort tidsperiod. Det visade sig att lösningen hade funnits nära till hands när Hatz & Linder Welin författade sin artikel men av någon anledning inte uppmärksammats. Ett betydelsefullt fynd för gruppen gjordes 1872 i Althöfchen, nuvarande Stary Dworek i Polen. Fyndet beskrevs av J. Friedländer i en artikel daterad 19/8 1873 men publicerad först 1877 (Friedländer 1877). De mynt från fyndet som tillhör gruppen omnämns i Hatz & Linder Welins artikel på sidorna 18 och 22–23. Men det som inte uppmärksammades var att det i fyndet även ingick ett exemplar av den, i denna artikel, definierade typ 7. Myntet är, tillsammans med ett exemplar av typ 4 och ett av typ 2 avbildade hos Friedländer, tafeln I:8 respektive I:6–7. I fyndet ingick även ett exemplar av typ 1 och ett halverat exemplar av typ 5.

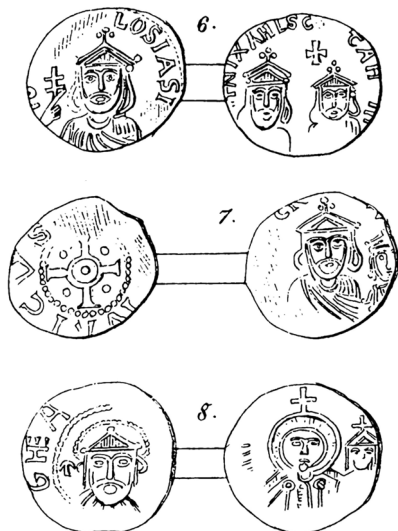

Fig. 3. Avbildningarna hos Friedländer 1877.

Från Friedländers avbildning ser man också att det till höger om kristusbilden finns en bild av ett huvud som bär en kejsarkrona med kors och möjligtvis med pendilier. Även här saknas antydning till omskrift. Det visar sig också att Dannenberg tagit upp mynttypen som Dbg 1241 med hänvisning till Friedländers artikel men utan avbildning (Dannenberg 1876, 474). Hos Dannenberg finns typerna 1–4 upptagna som Dbg 1184–86 och 1240.

Typ 1	Dbg 1184	
Typ 2	Dbg 1186	Friedländer tafel I:7
Typ 3	Dbg 1185	
Typ 4	Dbg 1240	Friedländer tafel I:6
Typ 5	Dbg -	
Typ 6	Dbg -	
Typ 7	Dbg 1241 (ej illustrerad)	Friedländer tafel I:8

Tabell 1. Jämförande nummer hos Hatz & Linder Welin, Dannenberg och Friedländer tillsammans med den nydefinierade typ 7

Det andra myntet, som är betydligt sämre präglat, såldes på Classical Numismatic Group, (CNG) eAuction 459, 2020. Myntet som kommer från en svensk samlare, sedan länge bosatt i USA, har den intressanta fyndproveniensen: *ex. 1917 Fardume Viking hoard*. Fyndet i Fardume gjordes i samband med dräneringsarbete 1917. Under en stor, yttligt liggande sten hittades en mindre skatt som varit förvarad i en lerkruka. Fyndet, som innehöll bitsilver och mer än 302 mynt (Stenberger 1947, 179, fynd 444; Jonsson 1986, 22, G 114) skringades delvis. Exakt hur många mynt som fanns i fyndet är okänt men ytterligare några mynt från fyndet såldes på ovanstående auktion. Det som är intressant är att i samma fynd har Hatz & Linder Welin registrerat två mynt från den beskrivna myntgruppen, dels ett av typ 1 var. II och dels ett av typ 5 (Hatz & Linder Welin 1968, 37). Nu kan även ett av den nya typ 7 adderas till dessa.

Fig. 4. Myntet med proveniens från Fardume 1917 (skala 1,5:1).

Typ 6, som inte är stamkopplad till gruppen men inkluderats genom motivens likheter och den bysantinsk-arabiska kombinationen, är ovanligare än typerna 1–5. Av typ 6 finns sex exemplar upptagna av Hatz & Linder Welin. Fem av dessa kommer från svenska fynd varav fyra med fyndproveniensen. Det sjätte exemplaret presenterades i Berliner Münzblätter 1933 (Hatz & Linder Welin 1968, 23). Genom att typ 6 och 7 delar åtsidesmotiv och att typ 7 förekommer i två fynd, Stary Dworek (Althöfchen) och Fardume, som också innehåller mynt av typerna 1–5, får man en antydning att typerna 6–7 knyts hårdare till gruppen än enbart genom stilistiska likheter. Totalt är fyra exemplar av den nu definierade typ 7 kända:

a. Dbg 1241, Vikt 0,83 g

b. Dbg 1241, Vikt 1,12 g

Ett av dessa två exemplar har hänvisning till det av Friedländer avbildade i tafel I:8 från Althöfchen. Tyvärr har det inte gått att få fram viktuppgift på exemplaret för att utröna vilket av ovanstående som tillhör fyndet. (Figur 3, avbildning 8)

c. Gotland, Fardume, Rute. Classical Numismatic Group (CNG), e-Auction 459, januari 2020, nr 586: *From the HC Collection. Reportedly ex 1917 Fardume, Rute, Gotland Hoard*. Vikt 1,21 g, diameter 18,5 mm, stampställning 120°. (Figur 4)

d. Warszawskie Centrum Numizmatyczne (WCN), auktion 60, april 2015, nr. 112. Vikt 1,01 g, diameter 18,6 mm, stampställning 240°. (Figur 2)

Både åt- och frånsidesstamparna är olika om man jämför mynten 7c och 7d. Däremot kan åtsidorna från det av Friedländer avbildade myntet och 7d vara präglade med samma stamp.

Typ 4 och 5 har avbildats med så stor skicklighet att prototyperna har kunnat identifieras. Den trogna förbilden till det bysantinskinspirerade myntet är en solidus från kejsaren Theophilus (829–842) medan det arabiska har sin förebild från en dinar från kalifen Hisham II slagen i spanska al-Andalus, 391–392 AH (Hatz & Linder Welin 1968, 9 not 33, 11-13; Dannenberg 1876, 460-462). För typ 7 däremot finns ingen direkt motsvarighet. Mynt som kan ha varit förebilder är både ett silver- och ett guldmynt från den bysantinske kejsar John I Tzimiscēs (969–976), en miliareision (Sear 1792) för åtsidan och en stamenon nomisma, (Sear 1785–1788) för frånsidan (Sear, 1987). På silvermyntet kan man se en bild av kejsaren omgiven av en cirkel varöver ett kors. Vid sidan av bilden på respektive sida finns bokstäverna I/ω och A/N som bildar namnet John. Det gemensamma åtsidesmotivet på typ 6 och 7 har flera likheter. Förutom korset ovanför huvudet finns vid vänster sida om huvudet en symbol som är en upp och nedvänd avbildning av bokstavskombinationen I/ω. Till frånsidans motiv, där nomisman

Fig. 5. Delförstoringar av John Tzimiscēs (969–976) miliareision och stamenon nomisma som båda kan ha inspirerat stampskläraren till motiven för typ 7.

varit förebild, har stampskläraren fokuserat på avbildningen av Kristusgestalten och inte fått tillräckligt med utrymme för kejsarbildens utan lagt till denna som en minimal bild till höger på myntet. Det är endast på Friedländers avbildning som bilden av kejsaren framgår. På exemplaret från Fardume går det att skönja en linje och en liten del av korset som tillhör kejsarbildens medan myntet från WCN är så svagt präglat att det knappt finns någon antydning till bild.

Viktanalys

Vid en viktanalys blir bilden av att typ 6 och 7 skulle tillhöra gruppen inte så uppenbar. För de svenska materialet finns vikterna för mynten upptagna i Hatz & Linder Welins artikel medan de saknas för de utländska fynden och samlingarna. Hos Dannenberg finns 11 viktuppgifter noterade för typerna 1-3 (Dannenberg 1876, 460, nr. 1184, 1186 respektive 1185). För tilläggen i denna artikel kommer viktuppgifterna från respektive uppgiftslämnare samt från författaren. Generellt för viktuppgifterna gäller att det i några fall saknas information om mynten har skador som skulle kunna innebära viktförlust. För ett av mynten av typ 4 ur det svenska materialet finns en notering om att det är perforerat, *gelocht* (Hatz & Linder Welin 1968, 32, nr 4g). Myntet väger 1,62 g, däremot saknas uppgift om dess diameter. Trots detta har myntet tagits med i viktanalysen eftersom hålets inverkan bedöms vara försumbar i den totala jämförelsen. En överslagsberäkning visar att ett 2,5 mm hål skulle ge en viktförlust för det aktuella myntet på ca 0,03 g. För några mynt finns även nya viktuppgifter som vid jämförelse med Hatz & Linder Welins visar skillnader på några hundradels gram.

Totalt finns viktuppgifter på 72 hela mynt. Medelvikten för dessa är 1,34 g med en spridning från 0,83 till 1,64 g. Viktdistributionen, som framgår av grafen i diagram 1, visar att den inte är normalfördelad vilket man kunnat

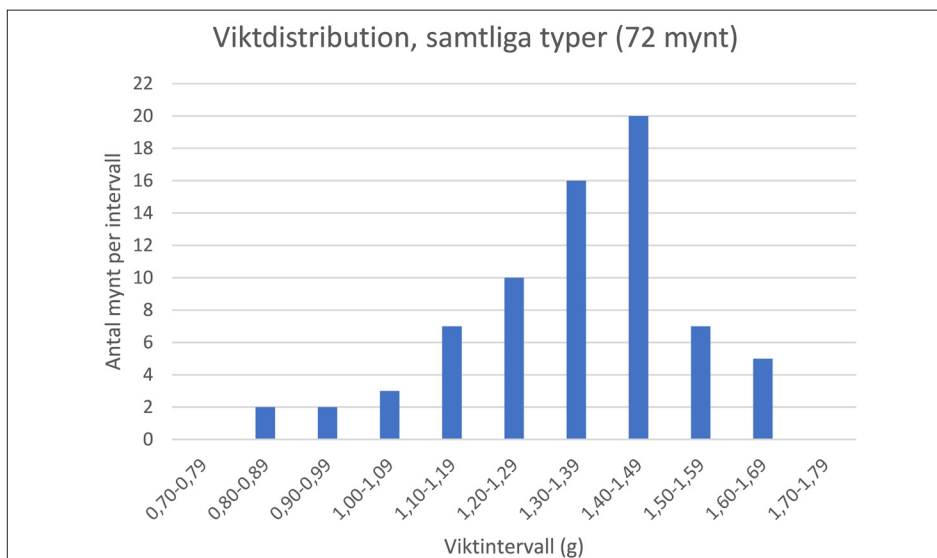

Diagram 1. Viktdistributionen hos den totala gruppen med 72 mynt fördelat inom intervall av 0,1 g.

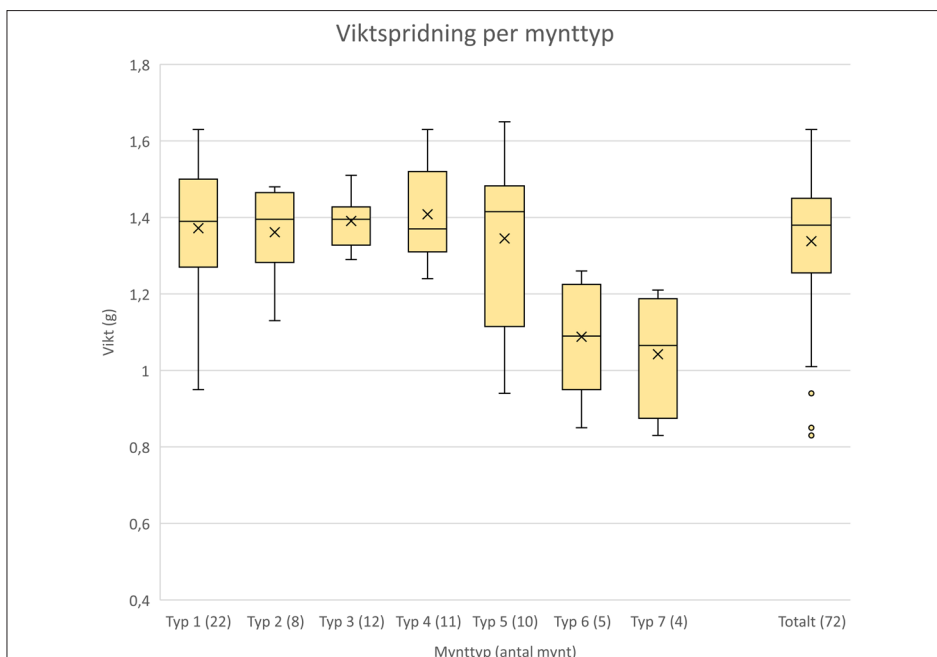

Diagram 2. Låddiagrammet åskådliggör medianvärdet, undre och övre kvartilen samt minimum och maximum per typ. Kvartilavståndet illustreras av lådans längd. Diagrammet har dessutom kompletterats med den totala populationens spridning.

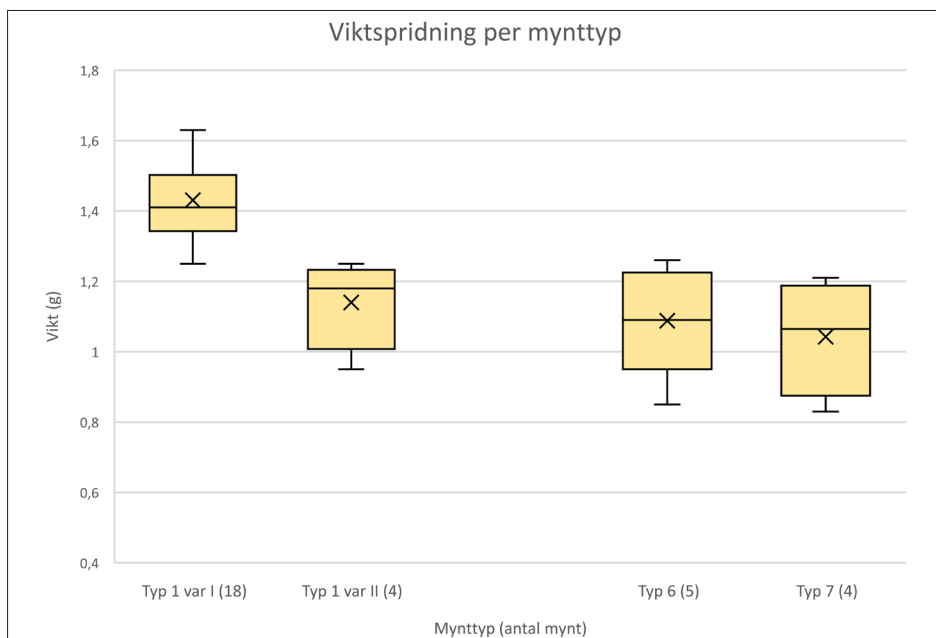

Diagram 3. Typ 1, variant I och II separatredovisade för jämförelse med de lågviktiga typerna 6 och 7.

förvänta sig från en tillverkning som skett mot en given viktstandard. Det man ser är en skev fördelning mot lägre viktintervall.

Vid en mer detaljerad analys av viktfördelningen per typ framgår att typ 6 och 7 ligger i ett betydligt lägre intervall än de andra typerna (diagram 2). Vid en första anblick kan det uppfattas som att typ 6 och 7 inte skulle kunna tillhöra gruppen.

Största spridningen ser man hos typ 1 och typ 5. En analys av siffrorna för typ 1 visar att skillnaden mellan variant I och II är påtaglig. Exkluderar och separatredovisar man typ 1, variant II visar den sig ligga viktmässigt i paritet med typ 6 och 7 (diagram 3). Motsvarande hos typ 5 är att det mynt med den lägsta vikten i gruppen, 0,94 g, tillhör, som enda registrerade exemplar, variant II av typen.

Separerar man de tyngre mynten från de lättare typerna enligt ovan (typ 1, var. II, typ 5, var. II, typ 6 och typ 7) får man

medelviktarna 1,40 g (58 mynt) och 1,08 g (14 mynt) för respektive grupp. Resultatet blir att den tunga gruppen får en viktfordelning med en betydligt mer normalfördelad bild än den som framgår av diagram 1 vilket i sin tur pekar på en kontrollerad myntning mot en given viktstandard. För den lätta gruppen är antalet exemplar för få för att bedöma normalfördelningen men analysen visar att de är väl samlade inom ett lägre viktintervall. Sammantaget, med stilmässigt lika varianter men med olika vikt bedöms den totala gruppen ändå vara geografiskt sammanhållen men med två, troligtvis tidsmässigt separerade emissioner. Indikationen är tydlig men det bör dock påpekas att det statistiska materialet är grundat på förhållandevis få mynt med viktuppgifter.

I materialet finns även sju halverade mynt fördelade på tre av typerna (tabell 2). För tre av mynten finns bilder som visar att de har en rak klippkant vilket pekar på att de är

Typ	var.	Proveniens	Vikt (g)	Delning	Avbildad
1	I	Finland, Raisio,Tuomaala	i.u.	uppgift saknas	
4	-	Medelpad, Stige, Indal	0,70	uppgift saknas	
4	-	KMK, SHM 17535	0,64	rak klippkant	Tafel III 4d *)
5	I	KMK, SHM 14487	0,74	rak klippkant	Tafel IV 5:Ic *)
5	I	Estland, Saaremaa, Varpe	i.u.	rak klippkant	Fig. 15
5	i.u.	Polen, Stary Dworek (Althöfchen)	0,53	uppgift saknas	
5	i.u.	Polen, Ciechanów	0,33	ojämn klippkant	FMP III:16:244
*) Hatz & Linder Welin 1968					

Tabell 2. Uppgifter om de kända halverade exemplaren.

klippta redan vid mynthuset. Viktuppgifter finns för fyra mynt varav tre tillhör den tyngre viktgrupperingen. Tyvärr saknas uppgifter om myntet från Stary Dworek (Althöfchen), varken till vilken variant av typ 5 det tillhör eller om det har rak eller bruten kant. Exemplaret från Ciechanów, som är avbildat i form av en teckning i FMP III:16, har den förbryllande låga vikten av 0,33 g. Teckningen visar ett omsorgsfullt halverat mynt men med en till synes ojämn klippkant. Den dubbla vikten hos ett helt exemplar skulle ligga 20 % lägre än hos det lättaste registrerade hela exemplaret i gruppen. Skillnaden är så markant att man kan fråga sig om viktuppgiften är korrekt. Fyndet som gjordes 1868 skingrades på många händer men enligt en tidig uppgift har ytterligare två delade eller beskurna (*zerschnittenes*) mynt av typ 3 ingått (Bogucki, Ilisch, & Suchodolski 2015, 64, not 31). Frånsett dessa oklarheter och baserat på kända uppgifter kan man se att det är den höga viktgrupperingen som har halverade mynt med rak klippkant. Att de är klippta och inte brutna tyder på att de halverats redan vid mynthuset för att få en lägre nominal, en ½ pfennig. Under vikingatiden fanns ca 170 aktiva myntorter i Tyskland. Viktstandarden varierade mellan olika landsdelar och från flera myntorter finns belägg för

½ pfennigen, både i form av präglade mynt (oboler) och/eller officiellt delade mynt. Det var i de områden med hög viktstandard som behovet för ½ pfennig fanns. K. Jonsson har i en artikel (Jonsson 2004) behandlat ämnet och visat att den största koncentrationen av halverade mynt finns bland myntorterna i Sachsen, Niederlothringen och Franken. Ett intressant tillägg är att Dannenberg under Dbg 1738 (1894, 718, taf. 93) tar upp en präglad obol med arabisk inskrift som liknar Dbg 1185/typ 3. I tillägg till det han skrev om gruppen 1876, skriver han, i översättning om det dåligt präglade myntet: ”Så dåligt som detta lilla mynt är, är det ändå ett glädjande fenomen i den mån det ger bevis för att denna underbara prägling inte alls var, som man kan misstänka, tillfällig och begränsad, utan ganska regelbunden och omfattande”.

Med tolkningen att det handlar om två tidsmässigt skilda emissioner blir en analys av fyndens tpq intressant. Hos typ 1 kan man tydligt läsa +HEINRICVS/+IMPERATOR och tolkningen hos Hatz & Linder Welin (1968, 5) med flera, är att det handlar om Heinrich II (1002–1024) som från 1014 bar titeln kejsare. Typ 4 har sin förebild från en ca 180 år äldre solidus från kejsar Theophilus präglad mellan 832 och 839 medan typ 5 har sin arabiska förebild från en dinar

Fynd	Fynd nr *)	Tpq *)	Tpq enl Hatz & Linder Welin 1968 **)	Ingående typer (antal om fler än ett mynt/typ)
kategori 1				
Estland, Saaremaa, Varpe	***)	1014	-	5
LUHM, ufo	-	-	1014	5
Gotland, Rute, Koparve	G98	1017	1014	4
Gotland, Hejde, Ekeskog	G96	1017	1014	3
Gotland, Hellvi, Kännungs	G107	1018	1014	1(2)
Gotland, Väskinde, L Mickelsgård	G104	1018	1014	5
Polen, Kowal	III:59	1018	-	1(2), 3(3)
kategori 2				
Polen, Stry Dworek (Althöfchen)	I:239	1018	-	1, 2, 4, 5, 7
Gotland, Rute, Fardume	G114	1024	1024	1, 5, 7
Gotland, Västerhejde, Nygårds	G143	1036	1036	6
*) För svenska fynd, fyndnummer och tpq enligt Jonsson 1986. För polska fynd, fyndnummer och tpq enligt FMP I och III. **) Tpq i den ursprungliga artikeln före uppdateringen enligt Jonsson 1986. ***) Information från Ivar Leimus. Fyndet, som gjordes 2019 består av 28 mynt med bedömd tpq 1014.				

Tabell 3. Fynd med tidigast tpq för dels kategori 1 med enbart mynt från den högre viktstandarden och dels kategori 2 som också innehåller mynt från den lägre viktstandarden. De svenska fyndens tpq har uppdaterats sedan Hatz & Linder Welin publicerade sin artikel. Tabellen har därför kolumner med både denna datering och den senare uppdatering som publicerades av Jonsson 1986.

från kalifen Hisham II präglad 1000/01 eller 1001/02 (Hatz & Linder Welin 1968, 9 not 33, 11-13; Dannenberg 1876, 460-462).

Det finns inga fynd som innehåller mynt ur gruppen med tpq tidigare än 1014 vilket skulle kunna vara möjligt om den börjat präglas med typ 4 eller typ 5. Generellt måste påpekas att fynd med tpq i intervallet 1003–1017 är ytterst få. Gruppens fyra tidigaste fynd, Estland, Saaremaa, Varpe och LUHM ufo med tpq 1014 samt Rute, Koparve och Hejde, Ekeskog med tpq 1017, innehåller mynt enligt den högre viktstandarden. Det tidigaste fyndet med mynt från den lägre viktstandarden är det polska fyndet från Stry Dworek (Althöfchen) med tpq 1018. Generellt visar tabell 3 att typerna med hög vikt förekommer i tidiga fynd. Även om underlaget för jämförelsen är knapphändigt

styrker det antagandet att det handlar om två tidsmässigt separerade emissioner.

Präglingsort och omfattning

Det okänt var myntgruppen har präglats och hur omfattande tillverkningen har varit. Mainz eller områden i anslutning till Maas har föreslagits men med stor osäkerhet (Kluge 1991, 35, 148). Om man från en given gruppering av mynt som den som beskrivs här, tittar på hur många exemplar som förekommer i ett fynd, indikerar detta att gruppen varit sammanhållen och kommit från ett och samma geografiska område och inom en begränsad tidsperiod innan de deponerats. Flera fynd inom ett geografiskt begränsat område kan också indikera att mynttyperna cirkulerat i området och då även ge en fingervisning om att myntorten

Fynd	tpq *)	Fynd nr *)	Antal mynt ur gruppen	Ingående typer (antal om fler än ett mynt/typ)
Polen, Ciechanów **)	1045	III:16	6	3(3), 5(3)
Polen, Stary Dworek (Althöfchen)	1018	I:239	5	1, 2, 4, 5, 7
Polen, Kowal	1018	III:59	5	1(2), 3(3)
Finland, Nousiainen	1036/45	***)	4	1(2), 1 var.II, 4
Polen, Kujawien (Kujawy)	1027	III:215	3	4(3)
Gotland, Alva, Gandarve (2009)	1023	-	3	2, 3, 4
Gotland, Rute, Fardume	1024	G114	3	1, 5, 7
Medelpad, Indal, Stige	1023	S 58	3	3, 4(2)
*) För svenska fynd, fyndnummer och tpq enligt Jonsson 1986. För polska fynd, fyndnummer och tpq enligt FMP I och III. **) Ytterligare två mynt av typ 3 kan ha ingått (Bogucki, Ilisch, & Suchodolski 2015, 64, not 31) ***) Salmo 1948, 75:147-151, 93:100				

Tabell 4. Fynd med tre eller flera exemplar ur gruppen.

kan sökas inom området eller i anslutning till dess direkta handelsvägar. Även fynd med sen tpq i förhållande till trolig präglingstid för myntgruppen kan innehålla intressant information. De aspekter som man måste beakta är hur depån har byggts upp, om det handlar om en ”familje- eller släktdepå”. Familjedepåerna är aktiva depåer som använts för ”daglig handel” medan släktdepåerna är passiva som successivt byggts upp genom att mynt tillförts under lång tid (Persson 1999, Odebäck 2009). Ett exempel på en släktdepå, som innehåller ett mynt av typ 5, är fyndet från Hemse, Ocksarve, med tpq 1120 där man har konstaterat att mynten samlats under sex generationer (Jonsson 2014, 551). Ett villkor för att analysera typen av depå är givetvis att fynden är väldokumenterade och omfattar samtliga mynt som ingått i fyndet. Tyvärr finns det många äldre fynd där detta inte uppfylls.

I sammanställningen, tabell 4, framgår de fynd som enskilt innehåller tre eller flera mynt ur gruppen. De tre fynd som innehåller flest mynt ur gruppen är alla polska. Om man ser till samtliga fynd, presenterade i den avslutande katalogen över kända exemplar fördelade per typ, men bortser från

de gotländska så återfinns de flesta i Polen med 11 fynd varav 10 med angiven fyndort. Sammanlagt pekar detta på att de eventuella västliga områden som, förvisso med stor osäkerhet, pekats ut som möjliga för tillverkningen av gruppen bör ifrågasättas och istället sökas längre österut. I sammanhanget bör också vägas in var myntning mot hög viktstandard har skett under den aktuella tidsperioden för gruppen.

Från svenska fynd redovisas 41 exemplar och i denna artikel tillkommer ytterligare 9 mynt, dels med svensk fyndproveniens och dels från systematiska samlingen på KMK. Från andra europeiska museer och från försäljningar finns nu sammanlagt 64 exemplar (siffran är något osäker eftersom det finns en del oklarheter i Hatz & Linder Welins artikel i relation till bland annat Dannenberg). Då myntorten för präglingarna är okänd har säkert flera mynt registrerats som anonyma i samlingarna vilket innebär att ytterligare exemplar med stor sannolikhet kan finnas i fyndmaterialet på KMK och i andra museer. Typfördelningen av de totalt 114 registrerade exemplaren visar att Typ 1 var. I, Typ 3 och Typ 5 har likvärdig fördelning runt ca 17–18 %, Typ 2 ca 5 procentenheter lägre och typ

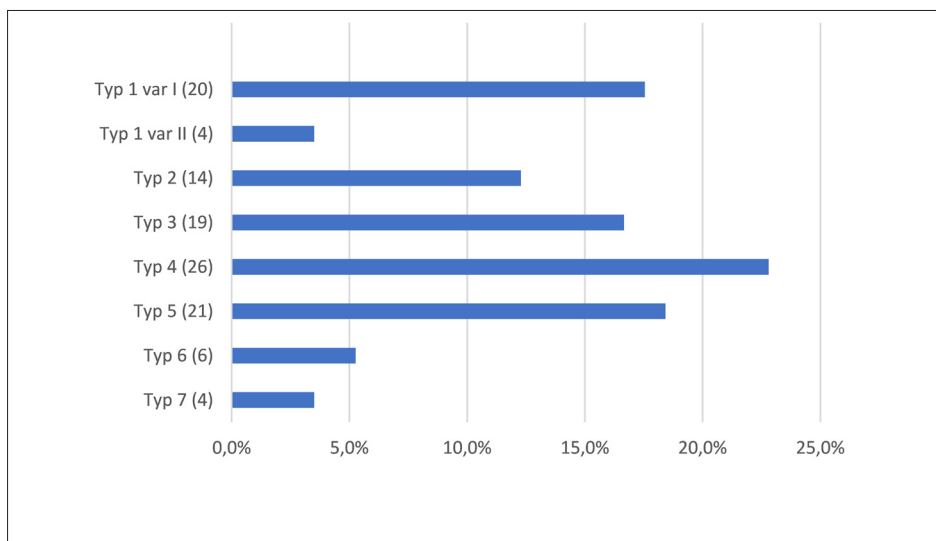

Diagram 4. Procentuell fördelning per typ av de kända 114 exemplaren.

4 ca 5 procentenheter högre. De lågviktiga typerna ligger på 5 % eller lägre.

Att man har använt flera stamper inom de olika typerna visar att myntningen inte enbart haft en marginell omfattning. Ursprungligen redovisade Hatz & Linder Welin 19 olika stamper som använts för det svenska materialet i gruppen. Med de tillägg som har gjorts genom denna artikel är antalet uppe i minst 25 stamper och fler finns med stor säkerhet i det utländska materialet som inte har kunnat detaljstuderas. Det finns metoder, baserat på antal kända åt- och fransidesstamper och bevarade mynt, som används för att beräkna ungefärlig myntningsvolym från ett mynthus. Då osäkerheten beträffande antalet stamper i det här fallet är stort har ingen beräkning gjorts. En tumregel som dock används är att upp till 10 000 mynt kan ha präglats med ett par av stamper.

Ytterligare typer?

Det finns ännu en mynttyp som med stor sannolikhet skall inkluderas till gruppen. Eftersom författaren endast har tillgång till skriftliga källor och tecknade bilder så

behandlas den tillsvidare som ett sannolikt tillägg och har därför inte behandlats i detalj i denna artikel och då inte heller ritats in i den kompletterade bilden av myntgruppen i figur 9.

Hos Dannenberg finns två mynt avbildade under nr 1273 respektive 1742. Mynten har en porträttsida som har stora likheter med typ 1/Dbg 1184. Den delvis läsliga inskriften är entydigt IMPERATOR. På Dbg 1742, där inledningen är läsbar inleds den med två I. Andra sida har ett litet kors men inte

Fig. 6. Avbildningarna av mynten i Dannenberg.

inskrivet i någon cirkel som i fallet med typ 1. Uppgifter om vikt saknas tyvärr för de båda mynten och även proveniens för Dbg 1742. Det andra myntet, Dbg 1273, kommer från det polska fyndet från Ciechanów (se även FMP III:16:245). Dannenberg skriver även att myntet är en ... *Nachahmung des Denars von Heinrich II, Nr. 1184*, det vill säga redan här påtalar Dannenberg likheten med typ 1 i den beskrivna myntgruppen.

Dbg 1742 har ingen angiven proveniens. I det polska fyndet från Rawicz finns i FMP I:212 under nr 129 ett mynt med beskrivningen: *Av. Kopf n. r., Legende: +HIMP... ..O, Rv.RCIPM..... um ein Kreuz im Feld*. Inskriften stämmer väl överens med den hos Dbg 1742 även om det finns en liten diskrepans i R kontra P. I band 2 av Dannenberg där Dbg 1742 är avbildad finns en beskrivning av fyndet från Rawicz (Dannenberg 1894, 529, nr 69) och det är, även om inte angivet, uppenbart att det är från detta fynd som myntet har sin proveniens.

Orienterar man de båda frånsidorna lika så sammanfaller korset och bokstäverna R och C vilket i sin tur kan tyda på att de båda mynten, om de varit fullt utpräglade, kan ha haft samma inskrift. De flesta teckningarna hos Dannenberg verkar vara utförda med stor noggrannhet men det finns även exempel där de har ett enklare utförande. Om det gick att lokalisera de två mynten skulle en stampanalys ge svar.

Ännu ett indicium för att de tillhör gruppen är att det i båda fynden även förekommer mynt från de andra typerna i gruppen. I fyndet från Ciechanów finns (minst) tre mynt

av vardera typ 3 och typ 5 och i fyndet från Rawicz ett mynt av typ 4.

Ett annat mynt som både Dannenberg och Friedländer tar upp i jämförelse med Friedländer, tafel I:8, det vill säga den här definierade typ 7, är Dbg 1743. Någon utveckling av resonemanget kring detta mynt och eventuella kopplingar till gruppen och typ 7 har författaren undvikit att göra i denna artikel även om det finns påtagliga likheter mellan dem. Dannenberg gör vissa jämförelser med mynttyper från Mainz men pekar även på att framåtvänt huvud med gloria och ett litet kors över förekommer på Böhmska mynttyper. Efter en omfattande utläggning om myntet skriver Dannenberg avslutningsvis att det vilar ett stort mörker över detta, eller med hans egna ord, *Es ruht aber grosses Dunkel auf dieser Münze*.

Sammanfattning

För en kommande bedömning av var, när och hur omfattande präglingen av gruppen har varit kan man sammanfatta denna artikel i följande:

Till gruppens sex olika typer adderas en ny sjunde typ med bysantiskinspirerade åt- och frånsidesmotiv. En av varianterna under typ 1 bör också betecknas som en egen typ. Den ursprungliga gruppen utökas med 20 nya mynt till att nu omfatta 114 kända exemplar varav 72 med viktuppgifter. Resultatet av en viktanalys visar att gruppen har tillverkats för att möta två olika viktstandarder. Den tyngre gruppen har en medelvikt på 1,40 g och den lättare 1,08 g. För den högre viktstandarden har även en lägre nominal, ½ pfennige, tillverkats vid mynthuset i form av

Fig. 7. Frånsidorna på Dbg 1742 respektive 1273 orienterade så att R och C i inskriften har samma position.

Fig. 8. Dannenberg 1743 med snarlikt motiv som typ 7.

halverade, klippta, mynt. Bedömningen är att mynten har präglats vid samma myntort men som två tids- och viktmissigt skilda emissioner där den tyngsta är tidigast. Mynten är i det närmaste undantagslöst dåligt präglade vilket försvårar en detaljerad stampanalys. För det svenska materialet redovisas i ursprungsartikeln 19 olika stampar och genom denna studie tillkommer minst sex nya vilket resulterar i att minst 25 stampar har använts vid präglingen av gruppen. Åtta av de nytillkomna mynten har fyndproveniensen och dessutom har ett av de tidigare registrerade mynten utan fyndort, visat sig senare ha kunnat fyndbestämmas. Även åtta auktions-

försäljningar redovisas varav sju av mynten sålts på polska auktionshus. Sannolikt finns ytterligare typer som kan tillföras gruppen i form av bland annat Dbg 1273 och 1742.

Med en, bortsett från Gotland, klar koncentration av fynd i Polen är det mer sannolikt att myntorten skall sökas längre österut än de områden i Tyskland som, dock med stor osäkerhet har föreslagits. Den tidiga emissionen omfattar, för tysk myntning, tunga mynt och en viktanalys av mynt, där man också sätter in dessa i ett tidsperspektiv, för de olika tyska myntorterna skulle kunna ge värdefulla ledtrådar till vilket område den märkligamyntgruppen skall föras.

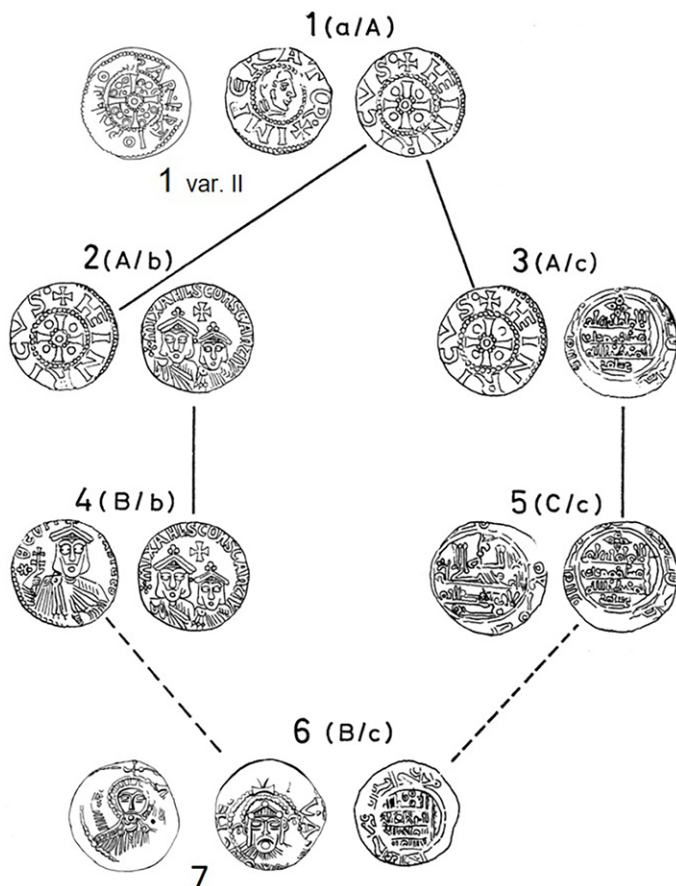

Fig 9. Den illustrerade myntgruppen kompletterad med typ 1 var. II samt den nya typ 7.

Katalog, nya exemplar

Typ	var.	Proveniens	Vikt (g)	Diameter (mm)	Stampst. (°)	Anm.	Fig. nr
1	I	Münzen & Medallien Deutschland, auktion 28 (okt 2008), nr 200	1,50	-	-	a)	10
1	II	KMK, systematiska samlingen	1,18	18,2	-	a)	11
2	-	Gotland, Alva, Gandarve (2009)	1,43	18,6	330	b)	12
2	-	Öland, Stora Haglunda, Alböke (2009)	1,33	17,5	-	a)	13
2	-	Polen, WCN e-auktion 170420, nr 139296	1,12	18,2	315		14
3	-	Gotland, Alva, Gandarve (2009)	1,42	17,7	-	b)	15
4	-	Gotland, Alva, Gandarve (1952)	1,60	17,6	120	a)	16
4	-	Gotland, Alva, Gandarve (2009)	1,24	17,4	135	b)	17
4	-	Öland, Stora Haglunda, Alböke (2009)	1,36	17,9	-	a)	18
4	-	KMK, systematiska samlingen	-	17,6	135	a)	19
4	-	Polen, WCN auktion 62 (nov 2015), nr 158	1,31	-	-		20
5	I	Estland, Saaremaa, Varpe (2019)	-	-	135	c)	21
5	I	Polen, WCN auktion 66 (sept 2016), nr 156	1,12	18,2	90		22
5	I	Polen, WCN e-auktion 190926, nr 186776	1,41	-	-		23
5	I	Polen, WCN e-auktion 200102, nr 193522	1,49	19,9	0	d)	24
5	I	Polen, Antykwariat Numizma- tyczny Michał Niemczyk	1,48	18,5	-	e)	25
7	-	Dannenberg 1241a	0,83	-	-	f)	(3)
7	-	Dannenberg 1241b	1,12	-	-	f)	(3)
7	-	Gotland, Rute, Fardume	1,21	18,2	120	g)	4
7	-	Polen, WCN auktion 60 (nov 2015), nr 112	1,01	18,2	315		2

Anm.

a) Information från Kenneth Jonsson

b) Jonsson K. (2017), nr 1489-1491

c) Information från Ivar Leimus. Fynd gjort hösten 2019, totalt 28 mynt, tpg 1014

d) Samma ex. som WCN auktion 73 (nov 2019), nr 50

e) Information från Mateusz Bogucki

f) Ett av exemplaren Dbg 1241a eller b är från Althöfchen, Friedländer tafel I:8- se figur 3

g) Ex. H. C. samling, CNG e-Auktion 459 (jan 2020), nr 586

Bildkatalog, nya exemplar

Där måtten finns registrerade enligt exemplarkatalogen är mynten återgivna i skala 1:1 om inget annat angivits. För de mynt där mått saknas har en anpassning gjorts

för överensstämmelse till övrigt bildmaterial i katalogen. Kombinationerna av åt- och fränsidor följer illustrationerna i figur 1. Fig. 2–4 återfinns i texten ovan.

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

Katalog, kända exemplar fördelade på typ

Katalogen är sammanställning över exemplaren i Hatz & Linder Welins studie tillsammans med de nya som tillkommit enligt ovan.

Fynd/Proveniens			Tpq	Typ 1 var I	Typ 1 var II	Typ 2	Typ 3	Typ 4	Typ 5	Typ 6	Typ 7
Sverige											
Go	Atlingbo	Myrände	1036					1			
Go	Alva	Gandarve (1952)	1047				1				
Go	Alva	Gandarve (2009)	1056/60			1	1	1			
Go *)	Boge	Laxarve	1036			1					
Go	Bunge	Enge	1047							1	
Go	Ekeby	Österby	1079			1	1				
Go	Hejde	Ekeskog	1017				1				
Go	Hellvi	Kännungs	1018	2							
Go	Hemse	Ocksarve	1120						1		
Go	Lärbro	Liffride	1070					1			
Go	Rone	Findarve	1089	1			1				
Go	Rone	Stale	1036	1		1					
Go	Rute	Fardume	1024		1				1		1
Go	Rute	Koparve	1017					1			
Go	Stenkyrka	Garde (1935)	1048	1							
Go	Stenkyrka	Garde (1866)	1053	1							
Go	Stenkyrka	Stora Bjärs	1053						1		
Go	Väskinde	La Mickelsgård	1018						1		
Go	Västerhejde	Nygårds	1036							1	
Go	Öja	Petes	1077							1	
Go	Öja	Sibbenarve	1085					1			
Öl	Alböke	Stora Haglunda (1927)	1085							1	
Öl	Alböke	Stora Haglunda (2009)	1023			1		1			
Bl	Hjortsberga	Johannishus	1120	1		1					
Me	Indal	Stige	1023				1	2			
	KMK ufo 1		1024	1	1						
	KMK ufo 2		1107	1							
	KMK ufo 3		--	1							
	KMK ufo 4 *)		1038					1			
	KMK ufo 5		1084					1			
	KMK, Systematiska samlingen		--		1	2		2		1	
	LUHM ufo		1014						1		
*) Hatz & Linder Welin KMK ufo 4, exemplar 2f, härstammar från fyndet från Gotland, Boge, Laxarve CNS 1.2.12.80											

Fynd/Proveniens			Tp q	Typ 1 var I	Typ 1 var II	Typ 2	Typ 3	Typ 4	Typ 5	Typ 6	Typ 7
Norge	Egersund	Årstad	1029						1		
Finland	Lieto	Anttila	1060				1				
	Nousianen	Nikkilä	1036/45	2	1			1			
	Rasio	Tuomola	ca 1050	1							
	ufo		--						1		
Estland	Saaremaa	Varpe	1014						1		
Tyskland	Mecklenburg	Schwaan	1024	1							
	Samling Dannenber		--			2	2	2			1
	Samling Grote		--	1			1		2		
	Berlin, ufo		--	1				2	1		
Polen	Ciechanów **)		1045				3		3		
	Dąbrowa (Dombrowo)		1040/74					1			
	Kinno-Skubarczewo (Kinno)		1025			1					
	Kowal		1018	2			3				
	Kujawien (Kujawy)***)		1027					3			
	Łupawa (Łupow)		1042/60				1				
	Rawicz		1035					1			
	Stary Dworek (Althöfchen)		1018	1		1		1	1		1
	Trzebuń		1046				1				
	Wielowieś		1027						1		
	ufo		--				1				
Belarus	Ludwiszcze		ca 1060						1		
Ryssland	Lodejnoe Pole III		1095					2			
Övriga provenienser/försäljningar											
Berliner Münzblatt 53, 1933			--							1	
Münzen & Medallien Deutschland			--	1							
Warszawskie Centrum Numizmatyczne			--			2		1	3		1
Antykwariat Numizmatyczny Michał Niemezyk			--						1		
) Ytterligare två delade eller beskurna (zerschnittenes) mynt av typ 3 kan ha ingått (Bogucki, Ilisch, & Suchodolski 2015, 64, not 31) *) Det finns olika uppgifter på antalet exemplar, den siffra som använts här kommer från Hatz & Linder Welin sid 23											

Tack

Författaren vill rikta ett stort tack till Mateusz Bogucki, Bernd Kluge, Ivar Leimus och Marek Kondrat för bildmaterial och kompletterande uppgifter.

LUHM Lunds Historiska Museum
Sear nr nummer med hänvisning till Sear 1987
tpq terminus post quem
ufo utan fyndort

Bildmaterial och grafik

Grafik:

Fig. 1: reproducerad från Hatz & Linder Welin 1968, bildbehandlad av författaren

Fig. 3: reproducerad från Friedländer 1877, bildbehandlad av författaren

Fig. 6–8: reproducerade från Dannenberg 1876 och 1894, bildbehandlade av författaren.

Fig. 9: reproducerad från Hatz & Linder Welin 1968, bildbehandlad och kompletterad med teckningar av författaren.

Diagram 1–4: författaren

Foto:

Fig. 5: med vänligt tillstånd av Myntauktioner i Sverige AB, foto Magnus Wijk samt från Public Domain, beskurna och bildbehandlade av författaren

Fig. 10: med vänligt tillstånd av Münzen & Medallien GmbH

Fig. 11–13, 15–19: Kenneth Jonsson

Fig. 21: Ivar Leimus

Fig. 25: Förmedlat av Mateusz Bogucki

Fig. 20, 23: med vänligt tillstånd av Warszawskie Centrum Numizmatyczne

Fig. 2, 4, 14, 22, 24: Författaren

Förkortningar

CNS Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt.
Dbg nr nummer med hänvisning till Dannenberg 1876 respektive 1894
FMP Främmedelalterliche Münzfunde aus Polen, Inventar I–V
KMK Kungliga Myntkabinettet Stockholm
i.u. ingen uppgift

Litteraturförteckning

CNS 1.2- Malmer 1977
FMP I- Bogucki et al. 2017
FMP III- Bogucki et al. 2015

Alcenius, O., 1901. Fyra Anglosachsisk-Tyska myntfynd i Finland. Finska Fornminnesföreningens tidskrift XXI, No. 2. Helsingfors
Bogucki, M., Ilisch, P. & Suchodolski, S., 2015. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen Inventar III, Masowien, Podlachien, Mittelpolen*. Warszawa.
Bogucki, M., Ilisch, P. & Suchodolski, S., 2017. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen Inventar I, Grosspolen*. Warszawa.
Dannenberg, H., 1876. *Deutschen Münzen der Sächsischen und Fränkischen Kaiserzeit*. Band 1. Berlin.
Dannenberg, H., 1894. *Deutschen Münzen der Sächsischen und Fränkischen Kaiserzeit*. Band 2. Berlin.
Friedländer, J., 1877. Der Fund von Althöfchen. *Münzstudien*, Bind 8.
Hatz, V. & Linder Welin, U. S., 1968. Deutsche Münzen des 11. Jahrhunderts nach Byzantinisch- Arabischem Vorbild in den Schwedischen Funden der Wikingerzeit. i: N. L. Rasumusson & B. Malmer, red. *Commentationes de Nummis Saeculorum IX- XI, in Suecia Repertis II*. Stockholm, 1-38, Tafel I-IV.
Jonsson, K., 1986. *Viking-Age hoard and late Anglo-Saxon coins*. Stockholm.
Jonsson, K., 2004. Myntets delar och delade mynt under vikingatiden. *Myntstudier*, 2004:5, 1-12.

Jonsson, K., 2014. The English Element in the 2012 Övide Hoard, Eskelholm par., Gotland. i: *Early Medieval Monetary History. Studies in Memory of Mark Blackburn*, 545-569.

Jonsson, K., 2017. The turn of the tide - the 2009 Gandarve hoard. i: *Nummi et Humanitas. Studia ofiarowane Profesorowi Stanislawowi Suchodolskiemu w 80 rocznice urodzin*. Warszawa., 451-486.

Kluge, B., 1991. *Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca. 900 bis 1125)*. Sigmaringen.

Malmer, B., red., 1977. *Corpus nummorum saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. I.2 Bäl-Buttle*. Stockholm.

Odebäck, K., 2009. Familie- och släkt-skatter under äldre vikingatid. *Myntstudier*, 2009:2, 9-25.

Persson, C., 1999. Aktiv och passiv- klassificering av vikingatida skattfynd utifrån myntsammansättningen. i: K. Holmberg & H. Nilsson, red. *Samlad Glädje*. Uppsala, 127-132.

Rasmusson, N. L. & Lagerqvist, L. O. red., 1961. *Commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis I*. Lund.

Rasmusson, N. L. & Malmer, B. red., 1968. *Commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis II*. Stockholm.

Salmo, H., 1948. Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands. *Finska Fornminnesföreningens tidskrift* XLVII.

Sear, D. R., 1987. *Byzantine Coins and their Value*. London.

Stenberger, M., 1947. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit II, Fundbeschreibung und Tafeln*. Lund.

Om at bestemme 1000-tals mønter fra Lund: en forskningsoversigt

Jens Christian Moesgaard

Introduktion

Hvis man som forsker eller samler sidder med en mønt, som man gerne vil have tids- og stedbestemt, er det helt nødvendigt at gå til den numismatiske litteratur. For danske mønter fra vikingetid og tidlig middelalder er standardværket stadig her 120 år efter dets udgivelse Peter Haubergs *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146* (Hauberg 1900). Den følgende periode er dækket af Haubergs *Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241* (Hauberg 1906). For perioden 1241-1377 refererer man normalt til Mansfeld-Büllners værk (Mansfeld-Büllner 1887), men det bygger faktisk også på Haubergs forskning (Hauberg 1884) (se nærmere nedenfor).

Hauberg (1844-1928) var møntsamlers og siden museumsinspektør og chef for Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i København. Hans værk var et fantastisk pionerarbejde for sin tid, men nye fund og nye metoder har meget naturligt gjort, at det er i dag er forældet. Der er naturligvis siden kommet en del nye artikler og værker om enkelte aspekter, men den nye syntese mangler fortsat, så Haubergs værk benyttes stadig som referenceværk. Illustrationerne er da også adskillige gange blevet genoptrykt, således eksempelvis i *Møntårbogen 1977* (Flensborg 1977).

Fra svensk perspektiv er det særligt udmøntningerne i Skåne, der er interessante. Skåne er i dag en del af Sverige, men i vikingetid og middelalder hørte det til det danske kongerige. Da udmøntningen i Skåne begyndte i slutningen af 900-tallet, var det derfor på den danske konges initiativ. Det

er i alt fald det, man kan formode ud fra indskriften på den ikoniske mønt med kong Svend Tveskægs (ca. 986/87-1014) navn på det forsiden +ZAEN REX AD DENER = Svend, konge til danskerne. Denne mønt er en efterligning af den engelske mønttype CRVX, der blev præget ca. 991-997. Man formoder, at den danske efterligning er præget ca. 995 (Jensen 1995). Derefter har vi mønter præget i Lund med navne på samtlige danske konger i 1000-tallet undtagen Svends søn Harald (1014-18). Lund var rigets nok vigtigste møntsted, og udmøntningen fortsatte helt op til kort før midten af 1400-tallet, hvor den blev flyttet til Malmø.

I denne artikel vil jeg koncentrere mig om de første 100 års udmøntning i Skåne, det vil sige, 1000-tallet. Jeg fokuserer på mønttypologien ("Udmyntninger" i Haubergs titel), da det er det vigtige, når man skal bestemme en mønt. Mønt- og pengehistorien ("Myntforhold") vil ikke blive berørt her (se en nylig syntese i Moesgaard 2018). På de næste par sider gives først en vurdering af nogle styrker og svagheder ved Haubergs værk, dernæst en oversigt over udvalgte senere arbejder, der har bragt afgørende nyt i forhold til mønter fra Lund i 1000-tallet – jeg vil dog ikke give en fuldstændigt liste over alle bidrag, men gøre nedslag i de mere markante. Lunds stilling som daværende dansk og nuværende svensk medfører, at mønterne herfra både har interesseret danske og svenske numismatikere, hvilket giver et spændende samspil mellem to nationale forskningsmiljøer¹.

Haubergs værk

Rygraden i Haubergs arbejde (normalt forkortet Hbg.) er opstilling af en møntrække (en typologi), konge for konge, møntsted for møntsted. Hver enkelt type er grundigt beskrevet i teksten (Hauberg 1900, 183-234) og tillige illustreret med en tegning på 13 plancher. Hauberg henfører typerne

til konger og møntsteder ud fra en række argumenter byggende på indskrifter (der nogle gange nævner konger og møntsted), forekomster i daterede fund, fundsteder, stil, motiver, vægt osv.

Det er dog ikke altid helt enkelt at tilskrive en mønt til én bestemt konge. Eksempelvist er Hbg. Knud 20 og Hardekud 1 samme type, og det er uheldigt for overblikket, at de bliver skilt ad i kataloget (jfr. Flensborg 1977, 5). Som vi skal se nedenfor, er en del senere forskere med god grund gået bort fra denne rigide opdeling af mønter efter konger.

Det man ligeledes skal vide ved benyttelsen af værket er, at "type" i Haubergs sammenhæng ikke er entydigt, men kan dække over flere ting. I princippet er en type et bestemt forsidemotiv kombineret med et bestemt bagsidemotiv. Problemet er, at mens nogle af Haubergs typer er meget veldefinerede og ensartede, dækker andre over en meget stor variation. Endnu andre er faktisk bare publiceringen af et enkelt eksemplar af en unik mønt. Haubergs definition af typer har stor indflydelse på det billede, vi får af udmøntningerne ved at benytte hans værk, og billedet er ikke altid korrekt.

Her er nogle eksempler på disse forhold:

Side 217. Svend Estridsen (1047-74), Lund, Hbg 28 (figur 1): "Adv. +MAGNVS REX eller +MAhNVS REX. Den velsignende Frelser, siddende, med Bibelen. – Rev. Myntprægerens og næsten altid Myntstedets Navne. Kors dannet af et Midtkors, omgivet af fire Vinkelspidser med tre Kugler udfor hver. Ved Frelseren ses stundom en Krumstav, Liliestav eller Ringstav, S, lille Ansigt, Kors, Halvmaane, Ringe, Kugler. Myntprægernavne ere: [45 navne, hvoraf nogle dog er varianter af samme navn]. Stundom en Halvmaane, Ring eller Kugle i en Vinkel. 130 Var[ianter], deraf kun en med forvirret Reversomskrift [forvirret omskrift betyder, at omskriften består af en række bogstaver

eller bogstavslignende figurer, der ikke giver mening].”

- Selvom der således er forskellige varianter med små symboler ved Kristus-figuren eller i korsvinkler, er motiverne næsten helt ens fra eksemplar til eksemplar. Som det fremgår, er langt de fleste indskrifter på både for- og bagside læselige og forståelige for netop denne type. Ulla Silvegren [von Wowern] har foretaget et stempelstudie af 259 eksemplarer Hbg. 28 fra museerne i København, Lund og Stockholm (se nedenfor). Dette studie bekræfter ensartetheden og læseligheden af denne type (Silvegren 1987).

Side 207. Magnus (1042-47), Lund, Hbg 1 (figur 2): ”Adv. Kongens Navn og Titel. Brystbillede, som oftest med Skulderpanser. – Rev. Myntprægerens og Myntstedets Navne. Stort Kors, ofte med Vinkelmærker: Halvmaaner, Kors, Ringe, Kugler. Myntprægerens Navne ere: [11 navne]. Undtagelsesvis findes ikke Skulderpanser, men Fane (forvirret Reversomskrift) eller Skjold (Alfvard, Colsvein) [...]. En Række Var[ianter] med forvirrede Adversomskrifter og prægede af [10 navne] slutte sig hertil. Utvivlsomt noget yngre er en anden Række Variationer med forvirrede Adversomskrifter og prægede af [7 navne]; nogle Var[ianter] have forv[irrede] Reversomskrifter. Nogle af Variationerne, saavel ældre som yngre, have stundom Scepter (Lefsi, Leisti, Lenthue, Toe) eller Mærker, Kors, Halvmaane, lille Ansigt, på Adv.”

- Her ses det, at variationen er adskilligt større. Busten kan være med eller uden skulderpanser, med eller uden scepter osv. osv., og korset kan have adskillige forskellige symboler i korsvinklerne. En henvisning til ”Hbg. Magnus 1” er derfor langt fra entydig, men kan dække over mange forskellige varianter

– så forskellige, at man faktisk burde have opsplittet gruppen i flere typer. Henvisningen ”Hbg. Magnus 1 variant” er heller ikke entydig. Normalt ville ”variant” betyde, at den pågældende variant mangler i det refererede værk, altså at det drejer sig om en ny hidtil ukendt variant. Men i Haubergs tilfælde kan det også henvise til en af de mange varianter, som Hauberg faktisk selv har med. Man bliver næsten nødt til at skrive ”variant nævnt af Hauberg” eller ”variant mangler hos Hauberg” for at være helt entydig. Det ville have hjulpet, hvis Hauberg havde givet sine varianter numre, for eksempel ved at tilføje et bogstav til hovednummeret. Derudover er mange af indskrifterne forvirrede. Beckers stempelstudie af serien bekræfter til fulde alle disse forhold (Becker 1981, se nedenfor).

Side 191. Knud den Store (1018-1035), Lund, Hbg. 12 (figur 3): ”Adv. +CNVT REX A. Brystbillede. – Rev. +ALFNOÐ IN LVID. Kors, dannet af fire Buer.”

- Derefter nævner Hauberg kun én vægt (1,19 g), en samling (Nationalmuseet) og et fund (Enner-skatten), og det er klart, at alle disse oplysninger gælder ét og samme eksemplar – det eneste, han kendte. Man kan derfor sige, at Hauberg publicerer ét eksemplar som eneste kendte repræsentant for en type. Men i kataloget og i plancherne får denne type samme vægt som typer, der er kendte i snesevis eller hundredvis af eksemplarer, hvilket giver et forkert samlet indtryk af udmøntningen, som en stor og forvirrende varieret masse af typer. Hvis man frasorterer alle typer, der kun er kendt i et eller nogle få eksemplarer, bliver billedet knap så forvirret, og det er nok tættere på virkeligheden.

Figur 1. Svend Estridsen (1047-74), Lund, møntmester, Alfvard, Hbg 28. Proveniensen: privat eje. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 2. Magnus (1042-47), Lund, Hbg 1. Proveniensen: privat eje. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 3. Knud den Store (1018-1035), Lund, Hbg. 12. Proveniensen: Enner skatten, Jylland. Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, København, FP (= fundprotokol) 79.14. Foto: Rasmus Holst Nielsen, Nationalmuseet.

Samtidigt har Hauberg meget naturligt udvalgt pæne og læselige eksemplarer til forlæg for sine illustrationer. Det betyder, at man ved at bladre igennem Haubergs plancher får et ”skønmaleri” af periodens udmøntning. Man ser ikke, hvor udbredt forvirrede omskrifter og primitiv stil er. Dette problem er dog større andre steder i Danmark (Poulsen 2016; Moesgaard 2013) end i Lund, der som rigets hovedmøntsted trods alt havde en større regelmæssighed i udmøntningerne.

Bag om Haubergs værk: Den kongelige Mønt- og Medaillesamling

Med disse forhold in mente vil man gerne bag om Haubergs beskrivelser for at fornemme, hvad hver enkelt type egentlig gemmer. Kort fortalt er dokumentationen for Haubergs katalog mønter fra samlinger og fund. De

står listet efter hver enkelt typebeskrivelse i Haubergs tekst i den trykte bog, men i yderst summarisk form. Dokumentationen findes meget detaljeret i Haubergs forberedende arbejde i form af håndskrevne notater og stanniolftryk, som i dag opbevares på Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i København.

En del af de samlinger, som Hauberg baserede sit arbejde på, var faktisk allerede publicerede længe før Haubergs tid. Det drejer sig især om Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, som var publiceret først i ”Beskrivelsen af 1791”, der siden for middelaldermønterne blev afløst ”Ramus og Devegges ufuldendte møntværk” (som har henvisninger til Beskrivelsen). Beskrivelsen af 1791 er et meget ambitiøst katalogværk over de danske mønter i den kongelige samling. Det blev udarbejdet, efter Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i 1780/81 var blevet udskilt af de øvrige kongelige samlinger som en selvstændig enhed, der havde lokaler på Rosenborg Slot i Kongens Have i København. Imidlertid var klassificeringen af de danske middelaldermønter på udgivelsestidspunktet i sin vorden, og mønterne står beskrevet i en orden, der kun meget ufuldstændigt afspejler prægetid og -sted samt møntherre. Derfor var der et stærkt ønske om en nybearbejdning. Nødvendigheden af dette projekt blev mere og mere påtrængende, efterhånden som nye fund takket være Danefæbestemmelserne (statens ret til bl.a. jordfundne mønter, se Andersen & Nielsen 2010) bragte mange nye mønter til den kongelige samling. Møntsamlingens direktør Christian Ramus (1765-1832) og hans medarbejder Ole Devegge (1772-1847) påbegyndte arbejdet, som desværre aldrig blev fuldført. En del tavler og tekst var imidlertid færdigtrykt, og i 1867 blev de udsendt til en række biblioteker (Ramus og Devegge 1867).

Ramus og Devegge er således et samlingskatalog i modsætning til Hauberg,

der er et typekatalog. Det betyder, at hvor Hauberg som sagt kun afbilder ét eksemplar af hver type, gengiver Ramus og Devegge adskillige, idet de i princippet beskriver og afbilder samtlige eksemplarer i den kongelige samling samt udvalgte eksemplarer fra andre samlinger for at illustrere typer, som manglede i kongens samling. Eksempelvist er der meget stor variation i Hbg. Svend Estridsen 9 (Figur 4). Det fremgår af Haubergs typebeskrivelse, men man får syn for sagn på Ramus og Devegges planche XIV og tillægsplanche V, heriblandt en nærmest dansende Kristus med korsstav (Ramus & Devegge, tillægsplanche V, 175a) (figur 5)! Man kunne næsten tro, at det var en fejltilkning fra Ramus og Devegges side, men for nogle år siden dukkede et eksemplar op i en skat (Jensen 2004, fig. 2). Variationen inden for typen er faktisk så stor, at man burde overveje, at dele typen op i flere typer.

Dermed har Ramus og Devegge stadig i dag betydning som referencelitteratur, især for Hauberg-typer, der omfatter mange varianter inden for en enkelt type. En R&D henvisning vil være mere præcis end en Hbg. henvisning. Det er derfor glædeligt, at Ramus og Devegge for nyligt er blevet gjort tilgængelig på hjemmesiden Dansk Mønt på grundlag af eksemplaret på Kungliga Bibliotek i Stockholm.

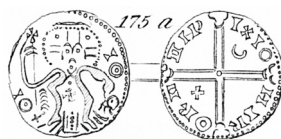
Imidlertid er Ramus og Devegge opstillet efter de dateringer, som forskningen på udarbejdelsestidspunktet var nået til. For eksempel var rigtigt mange Svend Estridsen-mønter (1047-74) henført til Magnus den Gode (1042-47), idet de bærer navnet

Figur 4. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, møntmester Wulfet, Hbg. 9. Proveniensi: Ahlströms Myntauktioner 67, nr 747. Foto: Kenneth Jonsson.

MAGNVS i indskriften (fx Ramus & Devegge planche 7 = Hbg. Svend 28). Haubergs værk var et kæmpeskridt fremad i dateringer og møntstedsbestemmelser, og rigtigt mange mønter skiftede plads i systematikken. Det indebærer dog den ulempe, at det er svært at finde tilbage til de eksemplarer i Ramus og Devegge (og Beskrivelsen), som Hauberg bygger på. Derfor er det meget beklageligt, at Hauberg ikke giver præcise henvisninger til sine forgængere. Man kan dog i sjældne tilfælde være heldig at falde over et eksemplar af Haubergs værk, hvor en tidligere ejer har tilføjet oplysningerne i hånden. Det ville være et stort fremskridt at få udarbejdet en konkordans mellem Hauberg og Ramus og Devegge.

For anekdotens skyld kan man nævne, at Haubergs beslutning om at bringe plancher med tegninger af et eksemplar af hver enkelt af hans typer nok var begrundet i den dårlige erfaring, han havde gjort i 1884 ved udgivelsen af sin grundlæggende nybearbejdning af danske mønter fra perioden 1241-1377 (Hauberg 1884). Her var kun hidtil ukendte typer aftegnet, mens det for de øvrige blot var en henvisning til Ramus og Devegge. Tre år efter udgav H. W. Mansfeld-Büllner (1842-1900) imidlertid et værk med afbildninger af alle typer byggende på Haubergs typologi (Mansfeld-Büllner 1887). Resultatet blev, at Mansfeld-Büllners værk benyttes som standardreferenceværk og er blevet meget mere citeret end Haubergs, der ellers var det videnskabelige grundlag. Det ville

Figur 5. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, Hbg. 9, variant med dansende Kristus. Gengivet efter Ramus & Devegge, tillægsplanche V, 175a, scannet efter Kungliga Bibliotkets eksemplar. Tak til Tobias Bondesson for at formidle illustrationen.

Hauberg i 1900 undgå ved at selv publicere tegningerne, hvilket gør hans værk meget lettere at benytte. Men han ville unægtelig have gjort os en tjeneste ved også at have tilføjet henvisninger til Ramus og Devegges skat af illustrationer!

Andre vigtige offentlige samlinger for Haubergs værk var Lund og Stockholm, som han besøgte og gjorde notater hos som forberedelse til sit arbejde. De danske mønter i disse samlinger var (og er) ikke publicerede – og dog, faktisk er en del danske efterligninger af engelske mønter med i Hildebrands katalog over engelske mønter i Kungliga Myntkabinettet i Stockholm (Hildebrand 1881). Blandt mange eksempler kan nævnes, at Hildebrands nr. 2748 (henført til Knud den Store, London) er lig Hbg. Knud 14 (tilskrevet Lund, jfr. argumentation Hauberg 1900, 113), som Becker har omdateret til 1040'erne (Becker 1981, K15/238).

Bag om Haubergs værk: Privatsamlinger og fund

Med hensyn til de private samlinger opgiver Hauberg ikke navne, men angiver blot "Pr.S." (= privat samling). To af de større af disse er siden blev publicerede, nemlig Lars Emil Bruuns (1852-1923) samling (som i 1922 inkorporerede Bille-Brahe-samlingen) og Haubergs egen samling – den første som et trykt katalog over samlingen, det andet som et auktionskatalog. Begge disse samlinger indeholder ofte adskillige eksemplarer af samme Haubergtype. Der er henvisning til Haubergs værk, så det er let at finde rundt i dem (selvom Bruun-kataloget ikke altid

sætter mønterne i Hauberg-nummerorden). Der er ikke mange illustrationer i disse publikationer. Derimod er alle indskrifterne meget omhyggeligt afskrevne. For at tage et eksempel med en meget almindelig type, så er der ikke færre end 84 eksemplarer af Hbg. Svend Estridsen nr. 6 (figur 6) i Haubergs samling (nr. 740-823) og 76 i Bruuns samling (nr. 1722, 1724-26, 1728-79, dubletter nr. 221-240). Her ser man, at eksemplarer med læselige indskrifter er i klart mindretal i forhold til de forvirrede indskrifter. Også for mere sjældne typer findes der ofte flere eksemplarer i disse samlinger. Bruun- og Hauberg-katalogerne er således uundværlige referenceværker for alle, der vil beskrive mønterne lidt mere nøje end typeniveau.

For fundene henviser Hauberg ved hver enkelt type blot til fundets navn. Ved hjælp af et register (Hauberg 1900, 182) kan man i fundlisten side 161-181 finde flere oplysninger om hver enkelt fund, med henvisninger til inventarnumre i museumssamlingerne og til publikationer (eksempelvis Bror Emil Hildebrands (1806-1884) talrige publikationer af svenske, heriblandt skånske, fund), hvor sådanne forefandt. Nogle af fundene er siden blevet publiceret i detaljer mønt for mønt, såsom det skånske Fjälkingefund (CNS 3.1.21), der faktisk allerede var publiceret af Hildebrand, om end med lidt færre detaljer, men dog med fuld gengivelse af indskrifter (Hildebrand 1884).

Når det gælder mønter kendt af Hauberg, findes der således en del muligheder for at gå et spadestik dybere, end Haubergs værk tillader i sin publicerede form. Der findes dog ingen oversigt eller let tilgængelige konkordanser, der ellers ville hjælpe dette arbejde en del.

Efter Haubergs værk: Fund og litteratur

Som allerede nævnt i indledningen, er det største problem med Haubergs værk imidlertid det faktum, at det er 120 år gammelt.

Figur 6. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, Hbg. 6. Proveniens: Johannishusskatten, Hjortsberga sn, Blekinge. Foto: Kenneth Jonsson.

Der er naturligvis sket meget i den mellem-liggende tid. Det gælder på to områder: ny forskning har ændret på typologisering, datering og henførelse af mange mønter, og nye fund har bragt en mængde nyt materiale, både i form af nye typer, som Hauberg ikke kendte, og supplerende eksemplarer af allerede kendte typer.

Det kan være svært at få overblik over al den nye litteratur og de nye fund. Der er heldigvis hjælp: Angående litteraturen op til 1995 giver litteraturlisten i *Tusindtallets danske mønter* en fremragende oversigt (Jensen 1995, 157-166). Hjemmesiden Dansk Mønt giver også mange litteraturhenvisninger, og den stiller mange artikler til rådighed on-line i fuldt tekst (denne meget anbefalelsesværdige hjemmeside indeholder også mange fotos og mange andre nyttige arbejdsredskaber).

Med hensyn til fundene er Cecilia von Heijnes fundliste i hendes disputats en (så) komplet (som muligt) oversigt over fund indtil omkring 2000 (Heijne 2004). Fundlisten er meget summarisk, men den giver henvisninger til inventarnumre i museumssamlinger og litteraturhenvisninger, blandt andet til de forskellige fundcorpusværker, der er udkommet siden Hauberg. Her skal nævnes

- Skovmands værk fra 1942 om danske skattefund fra vikingetiden (inklusive Skåneland), der dog mest omhandler det ikke-monetære sølv, og er yderst summarisk angående mønterne (Skovmand 1942).
- *Danmarks Middelalderlige Skattefund*, som omfatter fund fra cirka 1050 og frem fra det nuværende Danmark (Jensen et al. 1992). Mønterne omtales i listeform, men uden detaljeret beskrivelse mønt for mønt.
- Den meget ambitiøse CNS (*Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*) serie udgiver mønt

for mønt alle mønter fra vikingetiden fundne i Sverige. Hidtil er der siden 1975 udkommet 9 trykte bind, blandt andet 2 bind med skånske fund og et med alle fund i Blekinge. Der er også mange mønter fra Lund i de bind, der dækker de ikke-danske landskaber, såsom Gotland. Gode registrer hjælper med at finde frem til mønterne, der naturligvis ikke er listet efter typer, men fund for fund. CNS' nyeste publikationer er on-line på Numismatiska Forskningsgruppens (Stockholms Universitet) hjemmeside. I modsætning til de tidligere trykte bind, er der i de nye publicering på hjemmesiden foto af alle bevarede mønter i fundene, som er i høj kvalitet og kan forstørres, så alle detaljer kan ses.

- *Landskapsinventeringen* omfatter fund fra alle perioder, men beskrivelserne af mønterne og registrene er mere summariske end i CNS. Det er indtil nu udgivet 14 bind, heriblandt Halland, Blekinge og det gamle Kristianstads len. Den absolut fundrigeste del af Skåneland, det gamle Malmøhus len, er derimod ikke kommet endnu. Landskapsinventeringen findes ligeledes tilgængelig på Kungliga Myntkabinettets hjemmeside.
- De årlige fundpublikationer i *Nordisk Numismatisk Årsskrift* (NNÅ) (og for Danmarks vedkommende fra 1984 til 2001 i *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* (AUD)) fortjener også at blive nævnt. Her udgav Kungliga Myntkabinettet, Den kongelige Mønt- og Medaillesamling og de øvrige nordiske nationale møntsamlinger i summarisk form årets fund. Desværre ophørte disse nyttige publikationer for en snes år siden.

Nogle vigtige fund har været genstand for selvstændige publikationer. Ofte, men ikke altid, er mønterne detaljeret beskrevet en for

en med indskrifter og/eller foto. Når det er tilfældet, kan fundpublikationerne benyttes som reference for at detailbestemme en mønt. Når mønterne blot bliver publiceret summarisk, for eksempel i listeform, kan man naturligvis ikke vide, hvilket variant det er, og man kan kun bruge referencen til at opgøre antal kendte eksemplarer af typen, men ikke som variantreference. Der dukker jævnligt nye typer eller varianter op, og her vil fundpublikationen være primærreference for den pågældende type. Fundpublikationerne kan således have en relevans som reference for at finbestemme en mønt, men materialet er spredt, og det kræver en del arbejde at få overblik over det.

Overinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Georg Galster (1889-1983) var meget aktiv inden for fundpublikationer, eksempelvis skattefundet i Hågerup på Fyn, der blev fundet 1943 og detaljeret publiceret allerede i 1944 (Galster 1944). Fra svensk side har eksempelvis G. Hilding Rundqvist i 1946 publiceret Kexås og Torlarp-skattene fra Småland (Rundqvist 1946). Disse to skatte blev fundet allerede i ca. 1860 og 1875, men de var forbigået Haubergs opmærksomhed, sandsynligvis fordi de på fundtidspunktet ikke var blevet sendt til Stockholm til registrering, men var forblevet på museet i Växjö.

Museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling Kirsten Bendixen (1924-1995) førte indtil 1980'erne et kartotek over alle nye fund af danske mønter indtil 1259. Hensigten var at udarbejde et nyt opdateret værk til afløsning for Hauberg, men det blev desværre aldrig realiseret. Hendes kartotek, der er på eksemplarniveau og ordnet efter typer, findes nu på Møntsamlingen.

Efter Haubergs værk: Malmers og Beckers stempelstudier

Hvad angår ny forskning, bør især metoden med stempelstudier fremhæves. Mønter er præget med to stempler, hvor henholdsvis

for- og bagsidens motiver er indgraveret i negativ. Det ene stempel (understemplet) blev fastgjort i et solidt underlag. Derefter lagde man en metalskive (blanketten) ovenpå og holdt det andet stempel (overstemplet) hen over den. Til sidst gav man et eller flere hammerslag på overstemplet, så motivet blev præget i blanketten, der hermed blev forvandlet til en mønt. Stemplerne blev slidt – det udsatte overstempel hurtigere end understemplet, og man måtte lave nye. De var lavet i hånden, så ikke to stempler er ens. Yderst få stempler er bevaret til vore dage, men det er derimod deres præg på mønterne. Ved nøje at sammenligne to eksemplarer af samme mønttype kan man se, om de er præget med samme eller forskellige stempler. Hvis man har et stort nok materiale, kan man udskille i hvilken rækkefølge, stemplerne blev brugt samt bedømme, hvorledes møntproduktionen var organiseret. For at citere titlen på en nylig artikel, der giver en introduktion til metoden og dens resultater: ”Stempelstudier af mønter [er] et stærkt redskab til ny viden” (Horsnæs et al. 2016).

Inden for stempelstudier i 1000-tallets Lund-mønter er der især to forfattere, der bør fremhæves: Brita Malmer og Carl Johan Becker. Brita Malmer (1925-2013) har fuldstændigt revolutioneret vort syn på udmøntningens tidlige fase i Lund. I Haubergs værk fremstår det som om, der var en lille kort udmøntning i Svend Tveskægs navn omkring 995 og dernæst en pause på godt 20 år, før udmøntningen rigtigt kom i gang under Knud den Store (1018-35) (Hauberg 1900). Det skulle være sket takket være engelske eksperter, som Knud kunne trække på takket være, at han var konge i både Danmark og England. Denne version fremførtes endnu så sent som i 1970'erne, for eksempel i Kirsten Bendixens oversigtsværk *Danmarks Mønt* (Bendixen 1967/76).

Man vidste godt, at der fandtes en gruppe skandinaviske efterligninger af engelske mønter. De kombinerede for- og bagsider på

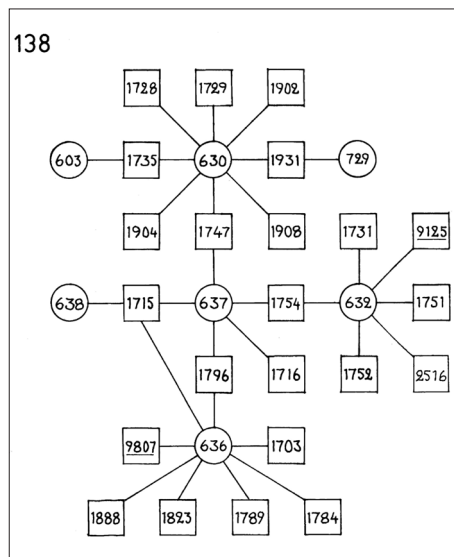
kryds og tværs af de engelske forbilleder, og mange havde forvirrede indskrifter. Nogle få var med i Hauberg, men de fleste var ikke. Nogle gange fandt man et nyt eksemplar som kombinerede en forside fra et Hauberg-nummer med bagsiden fra et andet, og man kaldte det noget misvisende en hybrid mellem de to typer, selvom det i virkeligheden var en ny selvstændig type.

Disse efterligninger var ikke studerede til bunds og blev ligesom glemt, når mønthistorien skulle skrives. Malmers banebrydende arbejde ændrede radikalt på dette (Malmer 1989, 1997). Gennem et meget systematisk arbejde dannede hun et overblik over kaosset. Hendes udgangspunkt var ikke som vanligt typen, endsige mønten, men stemplet, det vil sige den ene møntside med et præg af et møntstempel. Denne nye tilgang til materialet var meget egnet til studiet af

efterligningerne, fordi i modsætning til mere traditionelle møntgrupper kunne et forsidemotiv findes sammen med en række forskellige bagsidemotiver og omvendt. Ved at studere stemplet og se på, hvilke andre stempler, det blev benyttet sammen med, kunne mønterne knyttes sammen i net, de såkaldte stempelpkæder (figur 7). Mønter, der var knyttet sammen i et sådant net, måtte formodes at være præget nogenlunde samtidigt og på samme sted. Andre mønter i andre net måtte være lavet på andre tidspunkter og/eller steder. I teorien i alt fald, for det viste sig, at stempler nogle gange blev flyttet fra et sted til et andet, eller at gamle stempler blev benyttet igen efter et stykke tid. Men med materialet kortlagt fremstod disse forhold alt tydeligere.

På den måde kunne Malmer påvise en betydelig udmøntning, sandsynligvis i Lund, i årene 995-1020, og en anden i Sigtuna. Hullet i Lunds møntproduktion mellem Svend Tveskægs og Knuds mønter var lukket, og det stod klart, at udmøntningen var kommet i gang længe før Knuds overtagelse af den engelske trone.

Malmers arbejde er svært tilgængeligt. Det er som sagt bygget op med stemplet og stempelpkæderne som omdrejningspunkt. Hvis man vil studere en mønt, skal man først slå både forside og bagside op hver for sig, og siden finde frem til kæden og lede rundt om i teksten efter oplysninger om datering og formodet prægested – når materialet ellers tillader at gisne om det, hvilket ikke altid er tilfældet. For udmøntningen i Sigtuna nåede Malmer inden sin død at udgive en mere tilgængelig version af sine forskningsresultater (Malmer 2010), men for Lunde-udmøntningen findes en sådan ikke. Men Malmers værk er helt uomgængeligt, hvis man skal bestemme mønter fra den tidlige fase af Lunds udmøntning. Med hendes detaljeringsniveau helt ned til stemplet bliver bestemmelserne oven i købet meget mere præcise end fx Haubergs typeniveau.

Figur 7. Brita Malmers stempelpkæde 138. Cirkler angiver forsidestempler, firkanter bagsidestempler. Stemplerne 636-638 bærer indskriften Cnut rex Daenor = Hbg. Knud 1, flere bagsider nævner Lund. Derfor traditionelt tilskrevet Lund, men senest er det foreslået, at kæden skulle være norsk. Gengivet efter Malmer 1997.

Ved sin død var Malmer næsten klar med endnu et værk, som Bo Gunnarsson lige nu er i gang med at redigere færdigt til tryk (Malmer, under forberedelse). Dette værk behandler en række møntgrupper – blandt andre udmøntningerne i Lund i 1020'erne og de tidlige 1030'ere – ud fra de samme principper som Malmers foregående arbejder. Hun har allerede tidligere behandlet denne periode, hvor det blandt andet fremgår, at mønter med Hardeknuds navn af den såkaldte Orm-type (Hbg. Hardekud 1) (figur 8) blev præget allerede før Hardeknuds tronbestigelse samtidigt med mønter af samme type i hans fars Knud den Stores navn (Hbg. Knud 20) (figur 9) (Malmer 1998). Disse to Hauberg-typer er i virkeligheden blot en samlet udmøntning – det er ikke usædvanligt, at samme type findes henført til to konger af Hauberg. Det går fint at skelne, når det drejer sig om mønter med læseligt kongenavn, men når der er forvirrede indskrifter, er det svært at henhøre til den ene eller den anden type – og i virkeligheden er det jo også samme udmøntning, og tilskrivning til én konge ville være at gøre vold på materialet (jfr. Moesgaard 2013).

Figur 8. Hardekud (1035-1042), Lund, Hbg. 1. Proveniens: Gotlands museum. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 9. Ormtypen, Lund, ca. 1030. Eksemplarer med forvirrede indskrifter, hvor det er umuligt at skelne mellem Knud den Store (1018-1035), Hbg. 20 eller Hardekud (1035-1042), Hbg. 1. Proveniens: privat eje. Foto: Torben Juul Hansen.

Orm-typen viser i modsætning til de tidligere mønter en selvstændig skandinavisk ikonografi, som ikke efterligner engelske forbilleder. Samtidigt har Malmer påvist, at den er præget med en kontrolleret vægt (Malmer 2003). Begge disse fænomener er karakteristisk for den møntreform, der tydeligvis fandt sted i Danmark i slutningen af 1020'erne: før reformen var der stor typevariation, og mønternes vægt svingede meget. Efter reformen havde hvert møntsted sin egen nogenlunde faste type med en meget mere ensartet vægt. Dette er meget markant i Lund, men noget tilsvarende ses også i de andre danske møntsteder, hvilket viser, at der har været tale om en national møntreform (Jonsson 1994).

Alle disse fænomener – samme type under flere konger, møntreformen kort før 1030, den meget forskellige vægtkontrol, prægning af mønter i en konges navn før hans tronbestigelse – står ikke specielt klart frem i Haubergs værk, som er bundet af hans ambition om at ville tilskrive mønter til en bestemt konge. Det er vigtige landvindinger, når man skal bestemme – og findatere – en mønt korrekt.

Forskningen er ikke statisk. Der kommer nye eksemplarer frem, der giver nye stempler og stempelkoblinger og tillader nye og mere præcise tolkninger af tid og sted for mønternes prægning. Gunnarsson har i en række artikler bygget videre på Malmers allerede publicerede arbejde. Han foreslår eksempelvis, at nogle af de mønter, som Malmer henførte til Skandinavien, i virkeligheden er officielle udmøntninger fra York fra omkring år 1000. Det stod allerede i Malmers arbejde klart, at officielle stempler fra York var flyttet til Skandinavien, men med nyopdagede eksemplarer, der kompletterer stempelkæderne, foreslår Gunnarsson at flytte stedet i stempelkæden, hvor dette fandt sted – til Yorks fordel (Gunnarsson 2019). For nyligt har Gard Emsøy foreslået, at store dele af den imitative udmøntning, der normalt henføres

til Lund, i virkeligheden er fra Norge (Emsøy 2020). Hvor det allerede tidligere var klart, at enkelte typer er norske, må fremtidig forskning vise, om denne radikale omfortolkning holder for alle typerne – debatten er allerede i gang (se Gunnarsson 2020). Takket være stempelstudier har man også kunnet påvise, at nogle af de mønter, der i Hauberg står opført som danske, i virkeligheden er præget i det vestslaviske område (nuværende Polen og Tyskland øst for Elben) (Elfver 2011).

Figur 10. Hardeknud (1035-1042), Lund, Hbg. 28. Proveniensi: Møntkabinettet i Berlin. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 11. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, møntmester Sumerled, Hbg. 30. Proveniensi: Hallandsk skattefund, privat eje. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 12. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, møntmester Alfrik, Hbg. 31. Proveniensi: Møntkabinettet i Berlin. Foto: Kenneth Jonsson.

Figur 13. Svend Estridsen (1047-1074), Lund, sandsynligvis møntmester Bosi, Hbg. 32a. Proveniensi: privat eje. Foto: Kenneth Jonsson.

Det andet navn, der skal fremhæves, er Carl Johan Becker (1915-2001), som har behandlet Lunde-mønterne fra 1040'erne ud fra stempelmetoden (Becker 1981). Han påviste blandt andet, at en række typer, som Hauberg henførte til Knud den Store, i virkeligheden er fra denne periode flere år efter hans død (jævnfør eksempel nævnt ovenfor). Knuds navn benyttes således anakronistisk på mønterne, sammen med andre fiktive navne, så som den engelske konge Æthelred. Becker har ligeledes lavet orden i bl.a. Hbg. Hardeknud 28 (figur 10) og Magnus 1, der begge indeholder en meget stor variation. Becker daterer mønttyperne mere præcist end Hauberg gjorde, og viser endnu engang, at det kan være misvisende med en al for rigid henførelse af en mønttype til en bestemt konge, hvilket ellers var Haubergs princip og ambition. Således er der mønter fra striden mellem Magnus den Gode (1042-47) og Svend Estridsen (1047-74/76), der ikke lader sig tilskrive en konge, og der findes ligeledes mønter i Svends navn, der er præget før hans "officielle" tronbestigelse. Becker har desværre ikke lavet nogen konkordans til Hauberg, der ellers ville have været meget nyttig.

For anden halvdel af 1000-tallet er der gennemført et stempelstudie af en af Svend Estridsens vigtigste typer, Hbg. 28 (Silvegren 1987) og et detaljeret indskriftsvariantstudie af samme konges mønter med runeindskrifter, Hbg. 30, 31, 32a (Moltke 1950) (figur 11-13). For Hbg. 30-31 har Kirsten Hougaard forfinet Moltkes arbejde ved at påbegynde et stempelstudie. Dette arbejde er langt fremskredet og kan forhåbentligt udgives inden alt for længe (jfr. Moesgaard & Hougaard 2014, 27).

Efter Haubergs værk: Øvrig forskning og samlinger

En anden frugtbar indfaldsvinkel har været at benytte den traditionelle metode, som også Hauberg brugte, med at se på fund. Den geografiske spredning af fund kan,

korrekt tolket, give hints om, hvor en type er præget, og dateringerne af de skattefund, hvor en mønttype optræder, kan benyttes til at foreslå dateringer af pågældende type. Især det ekseptionelt store og veldokumenterede svenske fundmateriale egner sig fortrinligt til dette (Jonsson 2015). De danske mønter fra 1000-tallet er blevet behandlet i to studenteropgaver, der netop benytter det svenske materiale og som kan findes på NFG's hjemmeside. Jessica Lindström (1996) behandler perioden 995-1042 og Åsa Abrahamsson (1996) 1042-1146. De giver et godt udgangspunkt for videre studier, hvor man kan supplere med fund gjort uden for Sverige og andre dateringsmetoder.

For nyligt har Thomas Guntzelnick Poulsen set kritisk på mønterne fra Svend Estridsens sønner, det vil sige fra 1074 til 1134 (Poulsen 2016). Han tager udgangspunkt i Haubergs typeinddeling, som han stort set bibeholder, og giver dernæst en opdateret liste over kendte fund. På dette grundlag sammenholdt med nyere litteratur vurderer han, om Haubergs dateringer og møntstedstilskrivninger stadig holder. Mange af mønterne fra denne sene periode har forståelige indskrifter, hvilket hjælper arbejdet. Samtidigt indfører Poulsen i møntrækkerne de nye typer, der er dukket op siden Haubergs tid. I modsætning til Haubergs kongerækkefølge ordner Poulsen mønttyperne efter landsdele, Skåne, Sjælland og Jylland, da det er klart, at hver landsdel havde sit eget møntsystem, forskelligt fra de øvrige landsdeles. Med denne nye opdeling bliver det også meget mere tydeligt, at kongeskifte ikke altid var ensbetydende med typeskifte – man beholdt den gamle type, men skiftede bare kongenavnet ud. Med Poulsens arbejde har vi faktisk en opdateret afløser til Hauberg, hvad angår den sidste fjerdedel af århundredet.

Både Lindström, Abrahamsson og Poulsen forsøger som sagt med holdepunkt i skattefundenes dateringer at findate mønttyperne mere præcist end blot til en

konges regeringsperiode. Særligt for Svend Estridsens lange regering er det muligt at opstille en relativ kronologi. Det har eksempelvis længe stået klart, at runemønterne Hbg. 30, 31 og 32a tilhører slutningen af kongens regeringstid, og det har været foreslået, at de påbegyndtes ca. 1065. På grundlag af en fornyet kritisk gennemgang af fundene har Ivar Leimus imidlertid kunnet gøre dem lidt ældre, og dateringen for starten af brugen af runer på mønterne fra Lund er nu ca. 1060 (Leimus 2012).

Desuden er fremkomsten af nye typer løbende blevet publiceret af forskellige forfattere i mindre artikler. Nye typer dukker også af og til op i auktionskataloger. I mindre artikler behandles også nogle gange typers tilhørsforhold. Det ville blive for omfattende at nævne alle her, så jeg vil blot nævne en, hvor Kent Bengtsson påviser, at en af Haubergs Lundetyper bør deles op i to typer, hvor den ene sikkert er præget i Lund, mens den anden må være fra Jylland (Bengtsson 1999). Nøglen til Bengtssons konklusion er vægtforskelle mellem de to grupper, men man kan også konstatere, at de ser meget forskellige ud i størrelse, tykkelse og præge kvalitet – det man tilsammen kalder fabrik. Netop fabrikken er et fænomen, der kan være svært at bedømme ud fra Haubergs værk, da tegninger ikke rigtigt gengiver det – her ville et foto være bedre. Det har givet anledning til at bestemme en mønt fundet ved udgravningerne i Hedeby som en variant af en kendt Lundetype, men i virkeligheden er det en hidtil uerkendt Hedebytype (Moesgaard og Hilberg 2019).

Hvor auktionskataloger tidligere var forholdsvis sparsomt illustreret, er det de sidste par årtier blevet kutyme, at alle eksemplarer er afbildet. Ofte er der kun relativt få mønter fra vikingetiden pr auktion, men nogle gange sælges en specialsamling, som for eksempel Carl Johan Beckers samling (Becker 1998) i et udførligt katalog med detaljerede beskrivelser, der i sig selv bliver

et referenceværk. Samtidigt findes mange af de solgte mønter også på mønthandlernes hjemmesider, og der er kommet hjælpemidler som hjemmesiden CoinArchives, der kan benyttes til at søge mønter på tværs af auktionshusene. Her findes altså muligheder for at finde eksemplarer til sammenligning med den mønt, man vil bestemme. Dette materiale afhænger imidlertid meget af, hvilke mønter der tilfældigvis har været på auktion, så det giver selvfølgelig et mere fragmenteret og broget billede end de videnskabelige arbejder, som giver garanti for, at (i princippet) alt er med og gennemarbejdet.

Konklusion

En korrekt og tilbundsående bestemmelse af en lundensisk 1000-tals mønt kræver således ud over Haubergs værk et større bibliotek. Jeg håber, at ovenstående sider kan være til hjælp med dette. Ambitionen har været at åbne perspektivet til denne rigdom af viden ved at give en oversigt over litteraturen og bedømme dens fordele og ulemper. Ikke alle referencer er nævnt, men jeg har bestræbt mig på at få de helt centrale med samt at fremhæve et repræsentativt udvalg af de øvrige og især at kommenterer deres kvaliteter og begrænsninger.

En afløser til Hauberg vil være meget ønskeligt. Med Malmers, Beckers og Poulsens arbejde er vi allerede en del af vejen. Især de to første er dog som sagt vanskeligt tilgængelige og fortjener en mere brugervenlig version. Det ville være så meget desto mere velkomment, som der siden værkernes publicering for et par årtier siden er dukket en del nyt materiale op, der på visse punkter modificerer nogle af resultaterne. Især kan Gunnarssons igangværende arbejde fremhæves her.

Malmer og Becker dækker næsten første halvdel af århundredet, mens Poulsen behandler den sidste fjerdedel. Midt imellem mangler Svend Estridsens komplekse regeringstid 1046/47-1074/76 stadigt en nybearbejdning.

Kent Bengtsson arbejder lige nu på en opdateret nyopstilling af denne konges udmøntning, som kan lukke hullet.

En del af den nye forskning viser, som antydnet i gennemgangen ovenfor, at Haubergs ambition om entydig henførelse af mønter til konge ikke altid er mulig. Den er faktisk heller ikke altid ønskelig, fordi den skygger for forståelsen for udmøntningernes sande natur. Det har vist sig mere frugtbart at se på udmøntningerne møntsted for møntsted (eller region for region, når møntstedsbestemmelse er vanskelig – dette ofte er tilfældet især i Jylland). Derved kan man se mønttyper fortsætte over et kongeskrifte og siden afløse hinanden inden for kongens regeringstid. I andre tilfælde ses det tværtimod, at der udmøntes flere typer på én gang ved samme møntsted.

Det er også vigtigt at få klart frem i lyset, at især i århundredets første halvdel dækker nogle Hauberg-typer over så stor variation, at de burde deles op i flere typer. For nogle af disse udmøntninger er eneste vej til fuldt overblik at gå helt ned på stempelniveau, således som Malmers og Beckers arbejde har vist. For andre mere velorganiserede og kontrollerede udmøntninger, er typeniveau tilstrækkeligt for at få overblik, selv om stempelstudier også her vil tilføre meget nye og nyttige indsigter.

Litteratur

- Abrahamsson, Åsa, *Myntningen i Danmark 1042-1146. En studie med utgångspunkt i det svenska materialet*, C-uppsats i arkeologi, Stockholms Universitet/Högskolan Gotland, 1996 (findes på NFG's hjemmeside).
- Andersen, Michael & Nielsen, Poul Otto (red.), *Danefæ. Skatte fra den danske muld*, København 2010.
- Arkæologiske Udgravninger i Danmark*, København 1984-2001.
- Becker, Carl Johan, *The Coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046*, *Studies in Northern Coin-*

- ages of the Eleventh Century (red. Carl Johan Becker), København 1981, 119-174. Becker samling = Thomas Høiland auktion 3, 13. oktober 1998, København.
- Bendixen, Kirsten, *Danmarks mønt*, København 1967, 2. udgave 1976.
- Bengtsson, Kent, Inte bara Lund som myntort – Jylland också, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1999, 91-93.
- Beskrivelse over danske Mynter og Medailler i den kongelige Samling*, 2 bind, København 1791.
- Bruun, dubletter = *Fortegnelse over afdøde Grosserer L. E. Bruun's Doubletsamling af Mønter og Medailler*, København 1925.
- Bruuns samling = *L. E. Bruuns Mønt- og Medaillesamling*, København 1928.
- CNS = *Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*, Stockholm, 9 bind, 1975-.
- Elfver, Frédéric, Dansk, tysk, engelsk eller slavisk? Om mynt frå 1000-talet, influenser och kulturkontakter, *Moneta* 5 (red. Bernt Thelin & Magnus Wijk), Malmö 2011, 65-72.
- Emsøy, Gard Eirik, Norske mynter av long cross-typen- og andre angloskandinaviske imitasjoner utmyntet i Norge, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2020, 11-18.
- Flensborg, Peter, *Møntårbogen 1977*, København 1977.
- Galster, Georg, Møntfundet fra Haagerup, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1944, 93-157.
- Gunnarsson, Bo, Irländska Quatrefoil-imitationer och andra rön kring stampkedja 105 i Lund, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2020, 101-107.
- Gunnarsson, Bo, York, Lund och myntmästaren Asketill – en ny hypotes om den äldsta delen av kedja 105, *Samlad Glädje 2019, Numismatiska klubben i Uppsala 1969-2019* (red. Curt Ekström, Bo Gunnarsson, Kjell Holmberg, Magnus Wijk), Uppsala 2019, 117-131.
- Hauberg, Peter, Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1884, 217-374.
- Hauberg, Peter, *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, København 1900.
- Hauberg, Peter, *Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241*, København 1906.
- Haubergs samling = P. Haubergs samling, auktion, 17/6 og 4/11 1929, København.
- Heijne, Cecilia von, *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800-1130)*, Stockholm 2004.
- Hildebrand, Bror Emil, *Anglosachsiska mynt funna i Sveriges jord*, 2. udgave, Stockholm 1881.
- Hildebrand, Bror Emil, Två fynd av danska mynt från 11:e århundradet, *Kongl. Vitterhets Akademiens Månadsblad* 1884, 135-162.
- Horsnæs, Helle W., Märcher, Michael og Aagaard, Sven, Stempelstudier af mønter – et stærkt redskab til ny viden, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2016, 196-209.
- Jensen, Jørgen Steen (red.), *Tusindtallets Danske Mønter*, København 1995.
- Jensen, Jørgen Steen m. fl. (red.), *Danmarks Middelalderlige Skattefund*, 2 bind, København 1992.
- Jensen, Jørgen Steen, Det store sjællandske møntskattefund fra Svend Estridsens tid, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2004, s. 148-149.
- Jonsson, Kenneth, The Coinage of Cnut, *The Reign of Cnut* (red. Alexander Rumble), Leicester 1994, 193-230.
- Jonsson, Kenneth, Viking age coins found in Sweden, *Small things wide horizons: studies in honour of Birgitta Hårdh* (red. Lars Larsson, Fredrik Ekengren, Bertil Helgesson, Bengt Söderberg), Oxford 2015, 51-57.
- Landskapsinventeringen*, hidtil 14 bind, Stockholm 1982-.

- Leimus, Ivar, Vikingeskatten fra Linnakse (Estland) og dateringen af de danske runemønter, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2012, 54-56.
- Lindström, Jessica, *Myntningen i Danmark 995-1042. En studie med utgångspunkt i det svenska materialet*, C-uppsats i arkeologi, Stockholms Universitet/Högskolan Gotland, 1996 (findes på NFG's hjemmeside).
- Malmer, Brita, *The Sigtuna Coinage c. 995-1005*, Stockholm 1989.
- Malmer, Brita, *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995-1020*, Stockholm 1997.
- Malmer, Brita, Ormtypen i Lund: några anmärkningar till Hauberg II:20 och IV:1, *Ord med mening: festskrift til Jørgen Steen Jensen 1. november 1998* (red. Jens Christian Moesgaard, Preben Nielsen), København 1998.
- Malmer, Brita, Om penningar och halvpenningar i 1020-talets Lund, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2003, 119-127.
- Malmer, Brita, *Den svenska mynthistorien. Vikingatiden ca. 995-1030*, Stockholm 2010.
- Malmer, Brita, *Serpents and crosses. Scandinavian Coinages from the time of Louis the Pious, Knut the Great, Harthacnut, and Anund Jakob* (under forberedelse).
- Mansfeld-Büllner, H. V., *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte Danske Mønter fra Tidsrummet 1241-1377*, København 1887 (bearbejdet genoptryk ved Johan Christian Holm, København 1954).
- Moesgaard, Jens Christian, Om den sande natur af 1000-tallets danske udmøntninger – nogle tanker inspireret af mønter fra Ørbæk, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2013, 21-23.
- Moesgaard, Jens Christian, De første skridt mod møntøkonomi, ca. 600-1060 & Sølvpenninge i kongens navn, ca. 1060-1230, *Denar til daler. Danmarks mønthistorie indtil 1550*, (red. Michael Andersen), København 2018, 112-281 (findes på Danmarks Nationalbanks hjemmeside).
- Moesgaard, Jens Christian & Hilberg, Volker, Møntprægning i Hedeby cirka 1015-1040, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2019, 54-57.
- Moesgaard, Jens Christian & Hougaard, Kirsten, Freerslevskatten. Nogle betragtninger over møntomløbet på Sjælland o. 1065/1070, *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, ny serie, 1, 2014, 13-40.
- Moltke, Erik, De danske runemønter og deres prægere, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1950, 1-56.
- Poulsen, Thomas Guntzelnick, De danske udmøntninger under Svend Estridsens sønner 1074-1134, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015 (2016), 117-221.
- Ramus, Christian & Devegge, Ole, [Ufuldendt værk om danske middelaldermønter], København 1867 (findes på hjemmesiden Dansk Mønt).
- Rundqvist, G. Hilding, Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1946, 35-75.
- Silvegren, Ulla, *En stampkopplingsstudie – Svend Estridsens mynttyp Hauberg nr 28*, upubliceret universitetsopgave, Lund, 1987.
- Skovmand, Roar, De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1942.

Noter

- ¹ Dette arbejde udspringer af mange års erfaring med møntbestemmelse og publicering som museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i København, samt mit arbejde ved NFG i 2019-2020 med danske mønter fra vikingetiden fundne i Sverige som forberedelse til publicering i CNS. Jeg vil gerne takke Kenneth Jonsson, Gitte Ingvardson, Bo Gunnarsson og Kent Bengtsson for gode samtaler og input om emnet samt Torben Juul Hansen, Tobias Bondesson og Nationalmuseet for illustrationer.

TIDIGMEDELTIDA GRAVAR MED MYNT AVSLÖJAR ETT KYRKLIGT PROBLEM

Kenneth Jonsson

Bakgrund

Under slutet av vikingatiden vann kristendomen insteg i det området som sen kom att omfatta det medeltida Sverige, även om det var en lång process innan landet kunde betraktas som kristnat. Kyrkan på den europeiska kontinenten hade däremot vid den tiden varit etablerad under mycket lång tid och Kyrkan hade där lång erfarenhet av att organisera och administrera länderna i stift och socknar efter Kyrkans behov. För Sveriges del betydde kristendomens införande att befolkningen skulle kristnas och att landet skulle organiseras enligt etablerad kristen modell. Det är inte förvånande att det var en lång process innan båda dessa mål kunde sägas vara uppnådda. Ansgar missionerade i Birka redan på 800-talet (Rimbert) och i Västergötland kan processen ha påbörjats på 900-talet (Theliander 2005, 349-350), men i de flesta områden påbörjades den senare. När kristnandet hade genomförts är en definitionsfråga och det skedde utan tvekan olika tidigt i olika delar av landet. Ett stort problem är att det tidigmedeltida skriftliga källmaterialet är mycket blygsamt. Som exempel är enstaka stift skriftligt omnämnda redan på 1000-talet, men en samlad stiftslista finns först i Florenslistan där sju stift räknas upp i Sverige. Christian Lovén har nyligen behandlat den och hans tolkningar av de sex biskopssäten (stiftstäder - Eskilstuna, Linköping, Sigtuna, Skara, Strängnäs och Västerås) som nämns kommer att följas här. Han tar också upp hur flera ändringar gjordes under 1100- och 1200-talen vad gäller biskops-

sätena (t.ex. Uppsala och Växjö), d.v.s. även här var det fråga om en lång process innan indelningen blev helt etablerad. Florenslistan dateras traditionellt till 1120, men det är uppenbart att den går tillbaka på en lista som skrevs ner redan omkring 1103 (Lovén 2020).

Kyrkans etablering i Sverige var med andra ord en process som tog lång tid och det är också förstaeligt med tanke på hur många människor som var inblandade, som skulle utbildas för att se till att organisationen blev enhetlig och att man följde den organisation och praxis som hade etablerats på kontinenten. Detta första skede kan säkert liknas vid ett lagarbete i dubbel mening, där det gällde att komma fram till beslut och regler för Kyrkan i Sverige i såväl stora övergripande som små praktiska frågor.

En fråga som kommer att behandlas här och som förefaller ha skapat praktiska problem gäller mynt och begravingar i ett tidigt kristet skede i Sverige.

Mynt i kristna gravar

Under det som kan definieras som den numismatiska vikingatiden (800-1150) förekommer utländska importerade mynt i ett stort antal gravar (fig. 1), som i några fall är kristna gravar medan resterande är hedniska (Jonsson 1993, 127). Gravgåvorna i hedniska gravar under vikingatiden kunde förutom mynt bestå av en mängd olika föremål som man bedömde att den döde kunde behöva på den andra sidan. Enligt kristen sed fanns det däremot ingen anledning att ha gravgåvor i gravarna eftersom man inte hade något behov av världsliga föremål i nästa liv. Trots att det därför inte ska finnas mynt i kristna gravar är det ett faktum att det finns exempel på att det faktiskt gör det. Mycket ovanligt är det däremot att mynnskatter har fått följa med i en grav. I något fall kan man konstatera att det finns praktiska skäl varför det har blivit så. Det mest kända och otvetydiga exemplet är mynnskatterna i massgravarna efter slaget utanför Visby ringmur 27 juli 1361 mellan

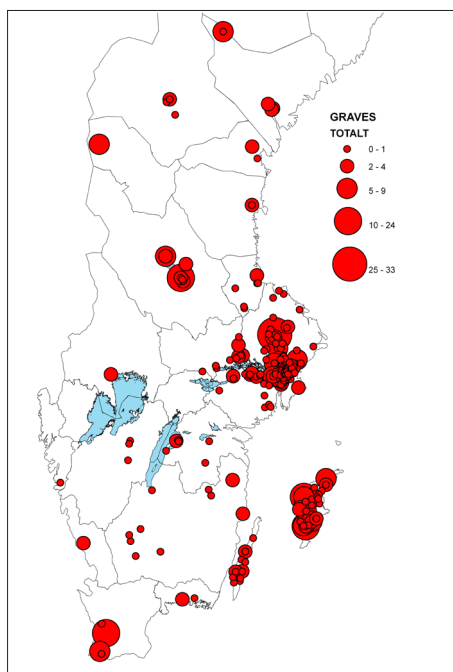

Fig. 1. Vikingatida gravar med mynt.

den danske kungen Valdemar Atterdags trupper och en gotländsk bondehär (Thordeman 1932). Flera tusen, i huvudsak bönder, miste här livet och eftersom slaget stod mitt i sommaren, 28 juli, måste begravningen av alla omkomna ha varit ett fruktansvärt arbete eftersom kropparna började förruttna och angripas av skadedjur redan efter kort tid i sommarvärmen. Stanken måste snart ha varit olidlig och risken för sjukdomar var minst sagt påtaglig. Att begrava alla stupade under reglerade former i kristna gravar var följaktligen otänkbart. Inte bara kropparna utan allt som människorna hade på sig, rustningar, kläder och personliga tillhörigheter fick därför ofta följa med i massgravarna.

Den tidigmedeltida myntningen i Sverige

Den äldsta svenska myntningen skedde i Sigtuna ca 995-1030 under Olof Skötkonung 994-1022 och Anund Jakob 1022-1050 (Mal-

Fig. 2. Lödöse, penning ca 1150 efter götaländsk mynträkning. Fynd från Bårarp, Halland.

Fig. 3. Gotland. Penning ca 1150 efter gotländsk mynträkning. Fynd från Bårarp, Halland.

Fig. 4. Svealand, Sigtuna. Knut Eriksson 1167-1196. Penning ca 1180 efter svealändsk mynträkning.

mer 2010), men därefter inträffade ett uppehåll i myntningen på mer än hundra år. Det är emellertid möjligt att den bilden kan komma att modifieras något av framtida fynd. Vad vi nu känner till återupptogs myntningen i Sverige ungefär samtidigt, ca 1150, på två platser. I Lödöse vid Göta älv i Västergötland kan de idag äldsta spåren av en kunglig myntningen dateras till ca 1150 (fig. 2; Ekre 1989) och på okänd plats på Gotland inleddes en myntning i lokal regi ca 1150 (fig. 3; Jonsson 2017). Myntningarna skedde efter två olika mynträkningar, dels den götaländska (Lödöse) och den gotländska (Gotland). Vad vi känner till idag inleddes myntningen i Svealand däremot först ca 1180 i Sigtuna (fig. 4, Jonsson 1983, 79) i kunglig regi (Knut Eriksson 1167-1196) efter svealändsk mynträkning. Det betydde att under tidig medeltid fanns det tre olika mynträkningar i Sverige (fig. 5). Endast penningar präglades, men de hade olika värde eftersom det i Svealand gick 192 penningar på en mark mot dubbelt så många

Fig. 5. Medeltida myntträkningsområden i Sverige före ca 1250.

(384) i västra Götaland och 288 penningar på Gotland. Dessa olika myntträkningar betydde att myntcirkulationen anpassades efter den lokala myntträkningen och den mynttyp som präglades där. Mynt präglade efter annan myntträkning än den lokala fick växlas till den lokala. Fram till ca 1250 följde märkligt nog den lokala myntträkningen i östra Götaland den gotländska. Först därefter övergick man där till götaländsk myntträkning. Man präglade aldrig samma mynttyp i mer än ett område samtidigt. Fr.o.m. omkring 1200 beskattades myntningen på fastlandet genom att mynttyperna var tidsmässigt begränsade (Jonsson 1995, 56-57). När en ny mynttyp infördes fick den äldre mynttypen växlas in till en lägre kurs (t.ex. tre gamla mot två nya). Detta system med myntindragningar hade funnits på kontinenten sedan karolingisk tid tillbaka.

Skänningegraven

När järnvägen mellan Motala och Mjölby skulle få dubbelspår gjordes arkeologiska

utgrävningar utmed hela sträckan genom Skänninge. I samband med detta berörde utgrävningarna utkanten av konventet S:t Olof (fig. 6) och då grävdes ett flertal gravar ut. I en mansgrav (fig. 7) hittades en skatt fördelad på två poster med mynt till höger nedanför höften resp. mellan benen.

Ursprungligen måste de ha förvarats i påsar eller börsar av ett organiskt material som sedan hade förmultnat. Mannen hade dött i en ålder av ca 20-23 år och hans skelett visade inga tecken på yttre våld. Inga rester av klädtillbehör påträffades utan han måste ha varit klädd i en enkel klädnad utan tillbehör, d.v.s. en för dåtiden traditionell begravning. Det ledde till ett flertal frågor eftersom graven med hjälp av skatten kunde dateras till 1100-talets slut (ca 1190). Den dateringen ligger inom intervallet 1130-1210 för resultatet av en ^{14}C datering, medan armställningen (korslagda armar över bröstet) enligt gängse datering skulle tyda på en senare datering, men det finns även andra tidiga belägg utöver Skänninge (Menander och Arcini 2012, 18). Eftersom konventet grundades först 1237 kunde graven därför

Fig. 6. Utgrävningen i Skänninge 2009 vid S:t Olofs konvent. Graven med myntskatten hittades i bildens högerkant.

Fig. 7. Graven med myntskatten. Skatten hittades strax nedanför den del av skelettet som avbildas här. Foto: Arkeologerna.

inte ha något samband med det. Det hela fick sin förklaring, när det visade sig att det centralt mellan gravarna fanns ett område utan gravar samt att gravarna norr därom innehöll kvinnor, medan gravarna söder därom innehöll män. En tidigare okänd kyrka måste då ha funnits på platsen för det gravtomma området och enligt tidigmedeltida praxis begravdes kvinnorna norr om kyrkan och männen söder om kyrkan (Menander och Arcini 2013, 199, fig. 97). Mynten mellan benen bestod av 130 penningar präglade i Sigtuna efter svealändsk mynträkning, varav 112 tillhörde kungens myntning (fig. 8) och 18 tillhörde ärkebiskopens myntning (fig. 9). Mynten till höger om höften (fig. 10) bestod

Fig. 8. Fynd från grav på kyrkogården i Skänninge. Knut Eriksson 1167-1196, Sigtuna.

Fig. 9. Fynd från grav på kyrkogården i Skänninge. Ärkebiskop Petrus 1187-1197. Sigtuna.

Fig. 10. Fynd från grav på kyrkogården i Skänninge. De gotländska mynten in situ. Foto: Arkeologerna.

av 96 gotländska penningar präglade under andra hälften av 1100-talet (fig. 11).

Det är uppenbart att mynten hade delats upp på två poster, där den ena bestod av mynt präglade efter svealändsk mynträkning och den andra efter gotländsk mynträkning. Eftersom den lokala mynträkningen vid denna tid var den gotländska och mynt präglade efter svealändsk mynträkning behövde växlas för att kunna användas utanför Svealand är uppdelningen av skatten på två delar helt logisk. Skatterna har publicerats av Monica Golabiewski Lannby (Golabiewski Lannby 2019), men utan de tolkningar som kommer att göras här. Som en bakgrund till förutsättningarna för skatten görs här först

Fig. 11. Fynd från grav på kyrkogården i Skänninge. Gotland. Penning 1100-talet slut.

en genomgång av myntcirkulationen under andra hälften av 1100-talet

Från importerade mynt till en inhemsk myntning

Vid tiden för Skänningegravens tillkomst hade det gått mindre än ett halvsekel sedan den medeltida myntningen inleddes i Sverige. Under vikingatiden, med början ca 800, hade det skett en omfattande myntimport, först av islamiska dirhamer via Ryssland och senare av främst tyska och engelska mynt. De hade en mycket hög silverhalt, men mycket olika vikt och deras värde måste därför fastställas genom vägning, d.v.s. silvervikten bestämde deras värde. När den medeltida inhemska myntningen inleddes blev det en stor mental förändring eftersom mynten nu inte längre behövde vägas utan mynten hade ett nominellt värde (1 penning) som översteg metallvärdet eftersom det kostade att prägla mynten (uppskattningsvis ca 5%) och dessutom skulle myntherren ha en vinst. Detta påslag utöver metallvärdet var naturligtvis ingenting som folk såg som naturligt och accepterade utan protester. Samtidigt innebar mynt med ett nominellt värde att alla varor och tjänster kunde värdesättas i penningar, vilket naturligtvis underlättade handeln även om betalningen ändå skedde i annat än i mynt. För att mynten skulle accepteras till sitt nominella värde krävdes en administration som såg till att folk endast använde de mynt som var lagliga betalningsmedel. Övriga mynt, som i inledningsskedet utgjordes av utländska mynt fick inte cirkulera utan man var tvungen att växla in dem (till metallvärdet?). Den administration som krävdes för detta fanns inledningsvis inte utan måste byggas ut efterhand. Det måste därför under lång tid ha varit problematiskt att reglera myntcirkulation på det sätt som myntherren krävde. På fastlandet var myntningen (myntträtten) en kunglig rättighet (regale) medan myntträtten på Gotland måste ha utövats av en för ön gemensam institution, t.ex. landstinget.

Till myntträtten hörde att man förutom att bestämma vikt, silverhalt och motiv på sina egna mynt även bestämde vilka mynt som fick cirkulera.

Att kungamakten inte kunde kontrollera myntcirkulationen i östra Götaland (Småland, Östergötland och Öland) förrän ca 1250 är talande för kungamaktens bristande resurser. Ett skäl var naturligtvis också att kungens myntning under lång inte var tillräckligt stor för att tillfredsställa behoven av mynt. Därför kom gotländska mynt, som redan präglades i mycket stora mängder, att bli den lokala valutan i östra Götaland.

Den största delen av handeln bestod emellertid av byteshandel, där vara byttes mot vara och då behövdes inga mynt. När folk väl hade accepterat kungens mynt med ett nominellt värde borde myntcirkulationen efterhand ha blivit självreglerande eftersom den lokala valutan kunde accepteras av både köpare och säljare. Eftersom mynt säkerligen under lång tid förblev en bristvara fanns heller inga alternativ till de mynt som präglades lokalt.

Medeltida skatter fram till ca 1200

Det finns inget skriftligt material som kan berätta om inledningen av den medeltida myntningen. För att bedöma hur myntningen och myntcirkulationen utvecklades måste man utgå från det källmaterial som finns i form av skatthynd (fig. 12), hopade fynd och vilka mynt de bestod av. De kan ge en uppfattning om myntningens storlek och hur mycket mynt som fanns i omlopp. En eller flera skatter som redovisas här kan vara deponerade kort tid efter eftersom många mynt i skatterna är svåra att ge en exakt datering.

På Gotland, där den lokala myntningen inleddes ca 1150, finns det åtta skatter med sammanlagt 11.034 mynt varav endast 100 inte var gotländska. Av dessa 100 är 76 gotländska och baltiska medan 24 är vikingatida. Det visar att myntcirkulationen på Gotland redan på ett tidigt stadium

var strängt kontrollerad och begränsad till de lokalt präglade mynten efter gotländsk mynträkning. Mynntningen på Gotland var utan tvekan mycket mer omfattande än den fastländska.

I Svealand inleddes myntningen, med nuvarande kunskap, först ca 1180. Från detta svealändska myntcirkulationsområde finns fem skatter varav tre är mycket dåligt dokumenterade och man vet inte ens hur många mynt som har ingått i resp. skatt. Av de två övriga bestod en enbart av svealändska mynt (Mackmyra i Gästrikland) och den andra (Kårsta i Uppland av 530 svealändska, 82 gotländska och 2 vikingatida mynt, d.v.s. 87% efter den lokala mynträkningen. Av de dåligt dokumenterade skatterna är gotländska mynt kända från en skatt (Lerbäck i Närke) och svealändska och gotländska från en annan (Generalsbacken i Solna i Uppland). Trots denna bristfälliga information framgår att svealändska mynt var helt dominerande, men att gotländska mynt utgjorde ett inslag i myntcirkulationen.

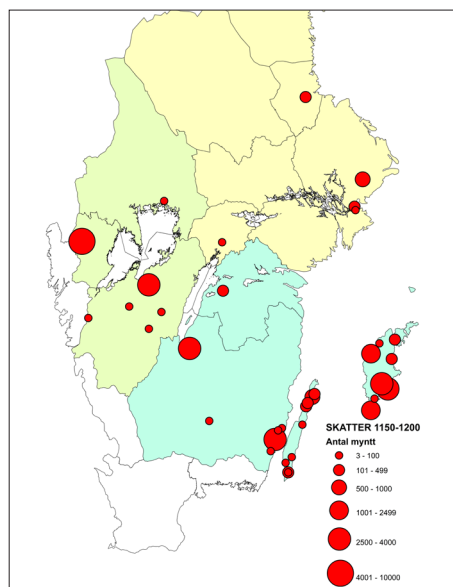

Fig. 12. Myntskatter från perioden ca 1150-1200.

Från det götaländska myntcirkulationsområdet, där myntningen i Lödöse började ca 1150, finns fem skatter i Västergötland, en skatt i Dalsland och en i Värmland. Kockhem i Västergötland (Jonsson 1983, 95-96; SHM 102, 115) med ca 4.000 mynt är mycket dåligt dokumenterad eftersom den hittades redan 1739, men den bestod uppenbarligen till helt övervägande del av norska och tyska mynt samt mindre antal engelska och svenska mynt. Den har troligen deponerats omkring 1200. Den passar med andra ord inte alls med den götaländska mynträkningen i området, men bör förklaras med att den var en exceptionellt stor skatt, där mynten inte har varit avsedda att användas lokalt utan mer i samband med en storskalig (internationell) handel. En motsvarande stor skatt från Daelie i Norge kan tjäna som en parallell. En skatt med hopsmälta mynt hittades i ett nedbrunnet hus i Lödöse och de mynt som kunde urskiljas var alla tyska brakteater. Tre återstående skatter i Västergötland hade hittats i gravar och kommer att behandlas mer ingående senare. Som en sammanfattning ger skatterna i Västergötland inte intryck av att vara resultatet av en kontrollerad myntcirkulation och det fanns heller knappast resurser till det utanför de centrala bygderna i Västergötland. Problem med att kontrollera myntcirkulationen blir också uppenbara med ledning av en skatt från Årbol i Dalsland (Wiséhn 1990, SML 6, Ds 11) med ca 10.000-15.000 mynt. Skatten hittades redan 1798 och är mycket dåligt dokumenterad eftersom den inte inlöstes. Den bestod sannolikt, liksom Kockhem, främst av norska och tyska mynt och ett mindre antal svealändska, götaländska och gotländska/baltiska. Det bör också påpekas att skatten endast låg ca 15 km från gränsen till Norge och kan därför kopplas till gränshandel eftersom det finns en motsvarande stor skatt med ca 5.000 mynt från Daelie i Norge. En skatt från Björkenäs i Värmland (som under denna tid räknades till Götaland) bestod av

46 mynt, troligen huvudsakligen tyska, men åtminstone en svealändsk och troligen en eller flera götaländska (Jonsson 1984; SML 6, Vr 176). Denna skatt faller också utanför ramen och det perifera läget kan här vara orsaken.

Från östra Götaland, där gotländsk mynträkning vara förhärskande, finns förutom Skänningeskatten bara skatter från Småland och Öland. Smålands sex skatter domineras av två med 3.882 (Tingstad vid Kalmatrakten) resp. 3.174 mynt (koret i Öggestorps kyrka i nordvästra hörnet av Småland). I den förra dominerar gotländska mynt helt (icke-gotländska var bara 13 mynt). I Öggestorp (Golabiewski Lannby 2002) fanns 1 götaländsk samt 20 tyska och engelska. I en liten skatt från Kalmarsund (Gräsgärde) var alla 80 mynt gotländska. Ytterligare två skatter har troligen deponerats före 1200. Det gäller en skatt vid Kalmarsund (Ryssbylund) med ett okänt antal gotländska mynt, samt en skatt från inlandet (torget i Växjö) med 14 tyska och ett engelskt mynt. Den senare skulle möjligen kunna komma från en grav. I en skatt från Åby, en dryg mil norr om Kalmar, med ett 30-tal mynt är 8 danska dokumenterade och får ses som ett resultat av gränshandel. Med något undantag visar skatterna på en nästan total dominans för gotländska mynt, men det är intressant att notera det lilla inslaget med tyska och engelska mynt i Öggestorp och deras dominans i Växjö, samt Åby med uppenbarligen enbart danska mynt. Från Öland finns sammanlagt 14 skatter med totalt 2.197 mynt. Härav är sex, mestadels mycket små, skatter funna i Eketorps borg och ytterligare en liten skatt kommer från Triberga borg. Fyra skatter har mellan 183 och ca 900 mynt vardera. En skatt med 82 mynt från Smedby kyrka hittades i en ask vid rivning av grundvalen av en del av den äldre kyrkan och har kanske varit en grundläggningsskatt. Med undantag för 13 götaländska mynt är alla mynten på Öland gotländska, vilket visar hur enhetlig myntcir-

kulationen var. Området kring Kalmarsund hade uppenbarligen en livlig och omfattande myntcirkulation med ett litet utländskt inslag. Öggestorp visar att större mängder mynt även kunde finnas långt in i inlandet. Det fanns knappast någon anledning för statsmakten att reglera myntcirkulationen på Öland samt i Småland och Östergötland till förmån för kungens mynt utan den gotländska mynträkningens dominans får ses som ett resultat av kungamaktens oförmåga att förse området med kungamaktens mynt. Avsaknaden av en kunglig myntort i området var säkert också en avgörande faktor. När inte mindre än tre myntorter (Kalmar, Skänninge och Söderköping) kan beläggas i området under 1200-talets andra hälft får det ses som en markering av kungamaktens att verkligen ta kontroll över myntcirkulationen i området.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att från perioden före ca 1200 är endast två skatter säkert hittade i städer (Lödöse och Skänninge medan Växjö kan vara senare. Alla övriga skatter kommer därför från landsbygden, trots att mynt säkerligen först blev vanliga i städerna. Det kan ge en antydning om att tillgången på mynt var mycket större än man haft anledning att tro. Å andra sidan är Gotland, Öland och Kalmarskusten de enda områden, där man med ledning av skatfynden säkert kan belägga en god tillgång på mynt redan under andra halvan av 1100-talet. Det finns emellertid många källkritiska problem med att studera förekomsten/bristen på skatter och man måste konstatera att med tillgängligt material kan inga säkra slutsatser dras med ledning av bristen på skatter, men det är värt att notera att det finns ett antal skatter som innehåller många tusen mynt. Det finns därmed olika faktorer som dels talar för en brist på mynt lika väl som på en rik tillgång på mynt.

De slutsatser som kan göras om myntningens storlek med ledning av bevarade mynt och antalet stamper som har använts

till mynttillverkningen bekräftar att myntningen på Gotland var mycket omfattande. I Svealand är myntningens storlek svår att bedöma eftersom den är förhållandevis dåligt känd, men den kan antas ha varit relativt stor under slutet av 1100-talet. Myntningen i Lödöse måste, baserat på antalet kända stampar, ha varit relativt begränsad fram till Sverker Karlsson 1196-1208, då den av allt att döma blev betydligt mer omfattande (Jonsson 1983, 96-99). Bristen på inhemska mynt har uppenbarligen fram till dess kunnat kompenseras med utländska mynt.

Myntfynd i kyrkor

Hopade fynd, d.v.s. ett antal lösfunna mynt som hittats inom ett begränsat område såsom en kyrka, borg, bondgård etc. har under det senaste halvsekle blivit den viktigaste fyndkategorien för att belysa myntcirkulationen. Henrik Klackenberg publicerade 1992 på en avhandling som behandlade monetariseringen på landsbygden i det medeltida Sverige (inklusive. Finland men exklusive Gotland), d.v.s. hur mynt började användas på landsbygden (Klackenberg 1992). Som källmaterial använde han mynt funna i kyrkor, mynt som han betecknade som offerspill. Mynten hade offrats i kyrkorna, vanligtvis i anslutning till altaren, där skulpturer hade placerats. Mynten hade tappats på golvet och blivit kvar där. På det svenska fastlandet och Öland hade han fynd från 163 kyrkor med sammanlagt 1.181 medeltida mynt. Han delade in materialet i 50-årsperioder 1150-1520 och studerade hur antalet funna mynt förändrades under medeltiden. Materialet är inte enhetligt eftersom en del kyrkor hade blivit totalutgrävda, medan man i andra bara hade grävt ut delar av kyrkan med varierande noggrannhet och dokumentation. Det finns också andra källkritiska problem. För perioden 1150-1200 hade han i Sverige registrerat 69 mynt (fig. 13), vilket i jämförelse med antalet mynt funna i skatter under samma tid måste betraktas som mycket blygsamt (tab. 1). Det

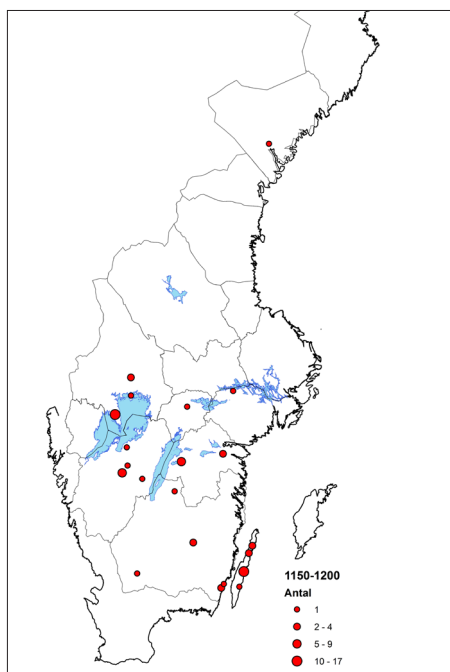

Fig. 13. Mynt präglade ca 1150-1200 och funna i svenska landsortskyrkor. Antalen baseras på Klackenberg 1992.

är i alla fall intressant att notera att det finns ett flertal kyrkor i landskapen i Götaland medan kyrkor i Svealand är få. Klackenberg nämnde även kollekt som en möjlig källa till mynt som tappats i kyrkorna, men utan att diskutera det mer i detalj. Baserat på bevarade medeltida kollekttavlor på Gotland har en studie gjorts som visar att kollekt där

Mynträkning	Antal
Svealand	2
Götaland	14
Gotland	38
Norge	15
Totalt	69

Tabell 1. Antal mynt från perioden ca 1150-1200 funna i landskapskyrkor i på det svenska fastlandet och Öland. Källa. Klackenberg 1992.

började tas upp i början av 1200-talet, d.v.s. sannolikt som ett resultat av ett påvligt påbud daterat ca 1204-1209 (Bengtsson Melin och Jonsson 2019). Kollekt bör därför också ha varit en viktig orsak till myntfynd i kyrkor.

Tidiga skulpturer

Klackenberg diskuterade inte när bruket att placera skulpturer i kyrkorna började och inte heller när kyrkorna förvärvade sin första skulptur eller när de hade en komplett uppsättning av skulpturer (Jonsson 2011, 4-5). Att leva under medeltiden betydde att liv och död var nära förbundna eftersom hungersnöd eller sjukdomar kunde bli ödesdigra och böner för det dagliga brödet var en del av vardagen. Kyrkan var alltid redo att erbjuda tröst och hjälp till behövande. Vid sjukdom och skador kunde böner erbjuda ytterligare hjälp och en bön till Gud kunde säkerligen förstärkas genom förmedling av Jesus, jungfru Maria eller ett lokalt helgon. När skulpturer började placeras i kyrkorna kunde säkerligen prästen uppmuntra offer för att stärka en bön om snabb och säker bättring. Sverige har ett mycket rikt material av träskulpturer från medeltida kyrkor. De äldsta dateras till mitten av 1100-talet (Andersson 1966, 11-34). Den tiden sätter med andra ord gränsen för när myntoffer kunde ha påbörjats i kyrkor. Det stärks av det faktum att myntimporten av vikingatidskaraktär på Gotland, d.v.s. mynt från ett stort antal länder, fortsatte till tidigt 1140-tal. Många kyrkor hade byggts tidigt och offer före mitten 1100-talet kunde därför lätt ha skett. Antalet vikingatida mynt i gotländska kyrkor är emellertid mycket blygsamt eller saknas helt. Ett bysantinskt mynt har påträffats under altaret i Elinghems kyrkoruin (Hammarberg et al. 1989, 71). Det är en märklig plats för ett samtida offer och myntet kan ha hamnat där innan kyrkan byggdes.

De äldsta landsbygdskyrkorna var av trä (1000-talet), varav nästan alla senare ersattes av kyrkor i sten. Dessa byggnadsaktiviteter

måste ha kostat landsbygdsbefolkningen stora summor och stora arbetsinsatser under flera generationer. När en kyrka invigdes hade den minst ett altare i koret. Det var platsen för en skulptur av Jesus. Ytterligare två altaren kunde placeras utmed väggarna i långhuset. Ett altare helgat till jungfru Maria var placerat utmed den norra väggen och där kunde också en skulptur av henne placeras. Ett altare helgat till ett lokalt helgon kunde placeras utmed sydmuren i långhuset och en skulptur av densamme kunde placeras där. Följaktligen räckte det inte att bygga kyrkan utan det krävdes också pengar för att utrusta den med inventarier.

Ytterligare ett källkritiskt problem med mynt funna i kyrkor gäller när kyrkorna erhöll skulpturer av Jesus, Maria m. fl. eftersom det var förutsättningen för offer i kyrkorna. Den mest kända skulpturen av

Fig. 14. Jungfru Maria ca 1175-1200. Viklau kyrka, Gotland. Foto; Lennart Karlsson.

jungfru Maria kommer från Viklau kyrka (fig. 14) på Gotland och dateras till ca 1175-1200 och den måste ha kostat kyrkan en en stor summa att förvärva. Den äldsta bevarade skulpturen av Jesus kommer från Svenneby kyrka i Västergötland och dateras till ca 1130 (Andersson 1966, fig. 15) och andra är något senare som Danderyds kyrka i Uppland. Det är svårt att beräkna hur många kyrkor som hade resurser att förvärva skulpturer under tidig medeltid, men det var troligen ett mindre antal som kunde göra det redan på 1100-talet. Många kyrkor har idag skulpturer från så sent som 1400-talet, men det var sannolikt inte deras första skulpturer utan de har säkerligen ersatt äldre skulpturer. Den äldsta bevarade skulpturen av jungfru Maria i Bäcks kyrka i Västergötland dateras till ca 1130. Det finns inte många bevarade skulpturer från 1100-talets mitt, såsom den från

Mosjö i Närke (fig. 16). De äldsta skulpturerna av ett lokalt helgon kommer från mitten av 1200-talet som Hölö i Södermanland (fig. 17). Det måste naturligtvis ha funnits många fler tidiga skulpturer, som senare hade ersatts av nyare. Det ringa antalet tidiga skulpturer antyder emellertid att bara ett begränsat antal kyrkor hade råd att förvärva skulpturer under ett tidigt skede. Det var troligen en långsam process innan en majoritet av landsbygds-kyrkorna hade förvärvat sin första skulptur.

Sammanfattningsvis är det första kriteriet för att hitta mynt från tidiga offer i kyrkor (förutsatt att en tillräckligt stor del av kyrkorna har grävts ut) är att folk hanterade mynt. Det är det kriterium som Klackenborg baserade sin undersökning på. Dessutom krävdes det att kyrkan inte hade legat på en annan plats tidigare (det kan bara fastställas genom en utgrävning). Jag menar också att

Fig. 15. Jesus ca 1150. Danderyds kyrka, Uppland. Foto Lennart Karlsson.

Fig. 16. Jungfru Maria ca 1130. Bäcks kyrka, Västergötland. Foto Lennart Karlsson.

Fig. 17. Lokalt helgon 1200-talets mitt. Hölö kyrka, Södermanland. Foto: Lennart Karlsson.

ytterligare ett kriterium måste tillgodoses, nämligen att kyrkan hade förvärvat en skulptur av Jesus och även av jungfru Maria (eventuellt även av ett lokalt helgon). En medvetenhet om att Jesus/jungfru Maria/ lokalt helgon kunde tjäna som en förmedlare till Gud om de erhöll myntoffer kan också ha varit en process som tog tid.

P.g.a. dessa källkritiska problem måste följaktligen de tolkningar som Klackenbergs gjort tas med viss försiktighet eftersom han inte diskuterar dessa förutsättningar för myntoffer i kyrkor. Man måste ta hänsyn till avsaknaden resp. förekomsten av skulpturer i kyrkor, där myntoffer kunde ske när fynden diskuterats. Golvets utformning i kyrkorna har inte diskuterats här, men även det är relevant eftersom antalet mynt som tappats på golvet och som inte kunde återfinnas till stor del kunde bero på om golvet bestod av

plankor, stenhällar eller bara sand eller jord.

Av dessa skäl är hopade fynd i kyrkor av mynt präglade under andra hälften av 1100-talet mycket begränsade, baserat på de få fynden i Klackenbergs (fig. 13), som dessutom enbart avser landsbygden. I jämförelsen med skatterna ger de troligen inte en rättvis bild av hur mycket mynt som fanns i omlopp i Sverige vid tiden för Skänningeskatten.

Myntfynd i kristna gravar

Skiftet från hedendom till kristendom var en långsam process som började på 800-talet och var huvudsakligen avslutat på 1000-talet (Nilsson 1966, 431-41; Theliander 2005). Mynt förekommer i gravar under vikingatiden, men normalt rör det sig om hedniska gravar och att fastställa om en grav med mynt är kristen eller hednisk kan vara svårt. Det har inte varit möjligt här att gå igenom detta mycket omfattande material utan här kommer bara mynt funna i gravar på en kyrkogård att tas upp. I Leksand byggdes kyrkan på ett hedniskt gravfält och de mynt som hittades, när kyrkans vapenhus grävdes ut kommer därför sannolikt från hedniska gravar (CNS 16.5). Två av de äldsta kyrkogårdarna i det medeltida Sverige är mycket stora, Alvastra i Östergötland (1000- och 1100-talet?) och Varnhem (sent 800-tal till sent 1100-tal med uppskattningsvis 6.000 resp. 2.000 gravar (Vretemark 2008). Huvuddelen av gravarna tillhör troligen en relativt kort period när kristendomen hade etablerats (100-150 år?). Respektive kyrkogård måste då ha betjänat ett mycket stort område innan de gradvis ersattes av lokala kyrkor och kyrkogårdar som etablerades i respektive omgivningar. Ett begränsat antal av gravarna i Alvastra har grävts ut och i Varnhem har ca 200 gravar grävts ut (Vretemark och Axelsson 2008, 214) och på båda platserna finns gravar med mynt. I Alvastra finns det två gravar som vardera innehåller ett tyskt mynt. Mynten kan tidigast vara präglade efter 1039 resp. efter ca

1045. Eftersom bara en mycket liten andel av gravarna har grävts ut går det inte att med ledning av bara dessa två gravar avgöra om de är representativa för hela kyrkogården. Myntimporten av tyska mynt nådde en topp under 900-talets sista och 1000-talets tre första decennier för att sedan snabbt minska. På fastlandet upphörde importen troligen nästan helt på 1080-talet, men mynten höll sig i cirkulation under lång tid. Det man kan säga om dessa två gravar är därför att de sannolikt har tillkommit under andra hälften av 1000-talet. I Varnhem finns fem gravar med vardera ett tyskt, engelskt eller danskt mynt. Myntens dateringar visar att det äldsta tidigast har präglats efter ca 1009 och det yngsta tidigast ca 1090 och visar därför att gravar med mynt har tillkommit under hela 1000-talet och förmodligen även en bit in på 1100-talet. På kyrkogårdarna som omger Sigtuna har gravar med ett enstaka mynt hittats som visar att gravarna har tillkommit åtminstone under första hälften av 1000-talet. I några fall kan det vara svårt att avgöra om mynten kommer från gravar eller från bösättning (en genomgång av gravfunna mynt i Sigtuna är under utarbetande av Cecilia Ljung och Torun Zachrisson). På Gotland har mynt påträffats i gravar på kyrkogårdarna i Fröjel (en grav), Garde (två gravar), Silte (tre gravar) och Stånga (minst fem gravar) med vardera ett (?) eller två mynt och i ett fall fyra mynt och sammantaget täcker de hela 1000-talet. I Fröjel kan emellertid graven (med ett mynt från tidigt 1000-tal) inte betecknas som officiellt kristen eftersom den lags i fel vädersträck ovanpå en annan grav. Det finns med andra ord belägg för en kvardröjande sed med mynt som gravgåva under hela 1000-talet. På fastlandet är det alltid fråga om ett enstaka mynt och det är endast på Gotland som en grav kan innehålla två mynt och i ett fall fyra mynt. Det finns emellertid inga belägg för att en myntskatt placerats i en kristen grav på 1000-talet. Det återstår därför att undersöka om det under

tidig medeltid finns fler kristna gravar än i Skänninge som innehåller myntskatter.

Man kan först bara konstatera att när mynt senare förekommer i kristna gravar rör det sig som regel även då nästan alltid om ett enstaka mynt. Det finns emellertid även ett antal skatter som har hittats på kyrkogårdar och de kommer då rimligtvis alltid från gravar även om fyndplatserna inte är närmare kända. De kanske mest kända exemplen är en skatt med 40 mynt från Knut Långe 1229-1234 från Eskilstuna kyrkogård i Södermanland (SHM 6467, Hildebrand 1879) samt en skatt med 31 guldmynt med t.p.q. 1440 från Norra Möckleby kyrkogård på Öland (SHM 374E). Ytterligare 10 exemplar hittade 1792 hör sannolikt till samma skatt (Westermarck 1987, som ställer sig tveksam till att skatten kom från en grav eftersom den påträffades perifert på kyrkogården).

Andra skatter i tidigmedeltida gravar

Förutom i Skänninge finns det tre skatter i tidigmedeltida gravar och de kommer alla från Västergötland (fig. 18; tab. 2). Eftersom

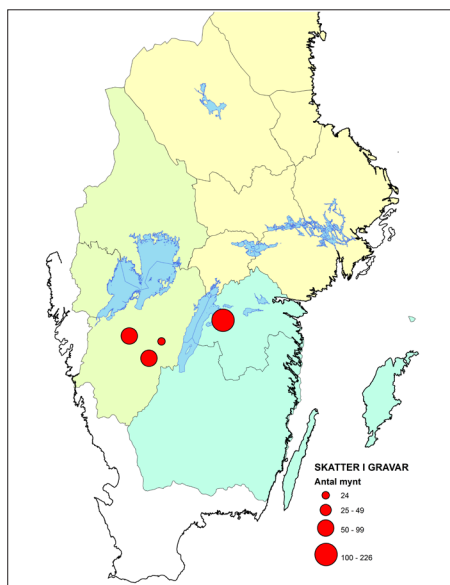

Fig. 18. Tidigkristna gravar med myntskatter.

T.p.q.	Fyndplats	Sammansättning
1190	Skänninge, Östergötland	130 Svealand, 96 Gotland
1190-t	Södra Lundby, Västergötland	91 Gotland
1196	Södra Gerum, Västergötland	12 västra Götaland, 12 Gotland
1197	Blidsberg, Västergötland	35 Svealand, 31 Norge

Tabell 2. Sammansättningen av myntskatter i tidigmedeltida gravar i Sverige.

Västergötland kristnades så tidigt är det uteslutet att gravarna som skatterna låg i skulle ha kunnat tillhöra gravar från ett hedniskt gravfält på den plats där kyrkan senare skulle ha uppförts. År 1840 hittades en skatt med 25 mynt när man grävde en grav på kyrkogården i Östra Gerum (SHM 908). De fördelades på 12 mynt präglade enligt den lokala mynträknigen i Västra Götaland och 13 mynt präglade enligt gotländsk mynträkning. Mynten i är inte bevarade, men det finns arkivaliska beskrivningar av dem. De 13 gotländska tillhör den mynttyp som präglades ca 1150-1225 och med ledning av beskrivningen kan de inte dateras närmare än sannolikt 1100-talets slut (LL XX). De 12 götäländska mynten är alla av en typ med ett lejon som hänförs till Sverker Karlsson 1196-1208 (LL XII:A). Typen förekommer både i en realistisk och en stiliserad variant och båda finns med i skatten, varav den

Fig. 19. Ärkebiskop Olof 1197-1200? Sigtuna. Blidsbergs kyrkogård, Västergötland.

Fig. 20. Norge, Sverre Sigurdsson 1177-1202. Blidsbergs kyrkogård, Västergötland.

senare måste vara yngre och sammantaget är de kända från minst 20 stammar (Jonsson 1983, 82, 96-99, med senare tillägg).

År 1886 påträffades en skatt med 91 mynt bland förmultnade ben på 5 fots djup (1,5 m) på kyrkogården i Södra Lundby (SHM 7954). Alla 91 mynt var gotländska, d.v.s. inte ett enda mynt präglade enligt den lokala mynträknigen. De är bevarade och tillhör den typ som kan dateras till ca 1150-1225 (LL XX) och de kan dateras relativt sent inom den perioden, uppskattningsvis 1190-tal.

Slutligen hittades 1956 en skatt med 66 mynt när man grävde en grav på kyrkogården i Blidsberg. Mynten i skatten består av 35 mynt präglade enligt svealändsk mynträkning och 31 norska mynt, d.v.s. även här finns inte ett enda mynt präglat enligt den lokala götäländska mynträknigen. Mynten är bevarade (Jonsson 1983, 93-95). De 35 svealändska mynten i Blidsberg visar en frontalbild av en person med mitra och biskopsstav, d.v.s. en ärke/biskoplig utmyntning. Mynten kan dateras till 1100-talets sista decennium och sannolikt till ärkebiskop Olofs 1197-1200 (Jonsson 1983, 83) ämbetslid i Uppsala (fig. 19). De norska mynten består av fyra typer som inte kan dateras närmare än till kung Sverre Sigurdsson 1177-1202 (fig. 20).

Gravlagda främlingar?

Det återstår att förklara varför mynten i strid med kristna doktriner hamnade i en grav och varför den har en så onaturlig sammansättning genom att den inte ens har en dominans av mynt präglade efter den mynträkning som tillämpades på den plats, där skatten hade hamnat i graven. Genomgången ovan av skatter från 1100-talets andra hälft visade att det normala är att skatternas sammansättning domineras av mynt präglade efter den lokala mynträknigen. Det är först ca 1250 som myntcirkulationen på det svenska fastlandet blev enhetlig efter götäländsk mynträkning, för att kort tid därefter, ca 1265, återgå till en uppdelning efter svealändsk- resp. göta-

ländsk mynträkning. Ca 1280, under Magnus Ladulås kunde mynten emellertid cirkulera på hela fastlandet och då som hel- resp. halvpenning efter svealändsk mynträkning eftersom de hade ett enhetligt motiv i form av bokstaven M (versal eller uncial) (LL X resp. LL XVIIIB-C).

Det finns följaktligen fyra samtida kristna gravar med en skatt som i samtliga fall har en avvikande sammansättning genom att de inte huvudsakligen består av mynt efter den mynträkning som tillämpades på den plats, där skatten hade hamnat i graven. Av de fyra skatterna kommer en från en stad (Skänninge) och tre från landsbygden i Västergötland. Genomgången ovan visade att det inte finns markanta skillnader i sammansättningen mellan skatter i städer och på landsbygden. Skatterna från Östra Gerum, Södra Lundby och Blidsberg kommer från kyrkogårdar på landsbygden, där det är mindre sannolikt att det fanns en kunglig administration som kunde reglera myntcirkulationen. I Skänninge med daglig handel i staden skulle förutsättningarna för en kontroll av myntcirkulationen vara mycket bättre, men som framgått var gotländska mynt den gängse valutan där vid den tiden och kungen har då uppenbarligen inte kunnat kontrollera myntcirkulationen. Även om så inte var fallet bör lokala köpmän ha varit obenäga att acceptera andra mynt än de lokalt gångbara gotländska mynten. Inte heller går det att påvisa att det skulle vara brist på mynt i landsbygdsmiljöer i förhållande till städer.

Eftersom Skänningeskatten är bäst dokumenterad är det naturligt att ta den som utgångspunkt för en diskussion om skatter i kristna gravar vid 1100-talets slut. Med ledning av skattens sammansättning kan man göra en tolkning av det troliga händelseförloppet fram till att mynten hamnade i graven. Hur hade han dött? Han kan inte ha dött en våldsam död eftersom det saknas tecken på fysiskt våld och hans ålder gör det helt osannolikt att han har dött p.g.a. ålderdom, även

om livslängden vid denna tid måste ha varit låg. Den enda återstående förklaringen är att han har dött av sjukdom, men inte begravts i hast med andra personliga ägodelar som det kunde ha varit fråga om han hade dött av en smittsam sjukdom. Det fanns många sjukdomar som var dödliga vid denna tid utan att därför vara smittsamma. Hans mynt var uppdelade i två poster enligt den lokala mynträkningen resp. en svealändsk mynträkning, d.v.s. han har känt till att de används i olika sammanhang. Han har rimligtvis förvärvat mynten dels i det svealändska mynträkningsområdet, resp. det gotländska mynträkningsområdet. Med tanke på avståndet mellan dessa två områden måste han ha varit en person som hade anledning att färdas långa sträckor, vilket med all sannolikhet betyder att han har varit handelsman. Om Skänninge hade varit hans hemort, skulle han säkerligen ha haft släktingar där, som kunnat ta hand om mynten istället för att de skulle hamna i graven. Han har då istället troligen kommit till Skänninge från Svealand, där han hade förvärvat mynten efter svealändsk mynträkning. Som handelsman har han haft som yrke att byta varor mot varor liksom att köpa och sälja varor. De gotländska penningarna kan han ha växlat till sig mot svealändska penningar eller också har han sålt varor, där betalningen har skett efter den lokala gotländska mynträkningen. Han var mycket ung, ca 20-23 år, när han avled i Skänninge. Hans unga ålder gör att den handelsresa som slutade med hans död, mycket väl kan ha varit hans första till Skänninge. Handelskontakter tog tid att bygga upp och när han avled kan hans kontakter i Skänninge knappast ha varit mångåriga. Det fanns därför förmodligen ingen i Skänninge som hade en naturlig koppling till honom. Det är alltid mycket vanskligt att försöka översätta en summa i dåtida kapital till ett nutida värde, men det kapital i form av mynt, som han har fått med sig i graven kan uppskattas till minst ca 5.000 kr idag. Man kan tycka att det

inte är något större belopp, men samtidigt bör hans tillgångar även ha bestått av varor, som av utrymmesskäl inte har kunnat följa med i graven. Vad ska då prästen göra när han ska begravas och man inte vet var han bodde. Att få råd från centrala kyrkliga myndigheter i Linköping skulle ta för lång tid och resultatet blev att skatten fick följa med i graven eftersom man inte bara kunde ta (=stjäla) hans skatt. Allt detta är naturligtvis delvis spekulationer, men om man jämför med de andra tre skatterna i kristna gravar i Västergötland, så skulle samma händelseförlopp kunna förklara även dessa, eftersom allt talar för att inte heller dessa personerna bodde på den plats som de blev begravda på. Sammantaget talar allt för att orsaken till skatterna i kristna gravar vid 1100-talets slut är att de gravlagda var främlingar på den plats där de begravdes. Till saken hör också att den medeltida myntningen på det svenska fastlandet vid denna tidpunkt inte hållit på mer än några decennier. Handelsmän som reste mellan olika områden måste ha funnits under alla tider, men handeln måste ha underlättats av att man fick tillgång på mynt. Som framgått ovan är det först precis vid slutet av 1100-talet som myntningen i Västergötland fick större omfattning och det är först då som förutsättningarna med en växande myntcirkulation och en ökad handel kunde resultera i problem som ledde till myntskatter i kristna gravar. Det är uppenbart att de fall av myntskatter i kristna gravar som vi känner till är toppen på isberget och att det följaktligen måste finnas långt fler. För Kyrkan var detta ett nytt problem som man uppenbarligen inte hade något svar på, men inom relativt kort tid har man kunnat ge präster över hela landet ledning om hur man skulle gå tillväga och att problemet därefter försvann. I Östgötalagen, som i sin bevarade nedskrivna version dateras till omkring 1290, stadgas i §VII vad som gäller om en bonde dör. Om det inte är en bofast som dör har lagen särskilda stadganden. Om vad som skulle

gälla i Skänningefallet stadgas följande: ”Om en vägfärande ... dör, och huru man skall följa honom till graven” (Östgötalagen §XII). Här ges sedan en detaljerad beskrivning om vad som gäller. Bonden som han bor hos ska underrätta prästen, som ”skall komma till honom, giva honom skrift och smörjelse, viga hans lik, vaka över det om natten, sjunga fyra själamässor och taga en halv mark av mannens äodelar.” Om så inte sker finns vidare stadganden. Prästens ersättning är således här noga specificerat. En halv mark motsvarade 144 penningar enligt gotländsk mynträkning. I Skänningefallet skulle de två skatterna nominellt motsvara 291 penningar i gotländsk mynträkning. Om den döde däremot hade varit en bonde utgick ingen ersättning till prästen (Östgötalagen §VII). Hur det i praktiken hade gått till med prästens ersättning i Skänningefallet (om det då inte funnits en äldre version av Östgötalagen) är okänt. Om prästen hade fått den ersättning som senare stadgades så har han tagit ut den i form av kontanter eller i annat av den dödes egendom. Resterande kontanter fick då följa med i graven.

Slutsatser

Kyrkan i Sverige kan sägas ha blivit etablerad på 1000-talet och Olof Skötkonung präglade mynt i Sigtuna efter engelska förebilder och med kristna symboler från ca 995. Med kristendomen upphörde bl.a. seden att lägga gåvor i gravarna. Att organisera Kyrkan tog emellertid en mycket lång tid och som exempel skedde sockenindelningen i en central provins som Uppland först på 1200-talet (Bonnier 1987, 223-232). Därför är det sannolikt att Kyrkan vid 1100-talets slut ännu inte hade en klar politik om många praktiska aspekter i samhället. Den medeltida myntningen inleddes vid mitten av 1100-talet, men det var först vid århundradets slut som myntningen hade fått en sådan volym att mynt kunde ägas av de flesta som var bosatta i städer, medan landsbygdsbefolkningen i

allmänhet då säkerligen hade mycket mer begränsad erfarenhet av att hantera mynt. Före medeltiden fanns endast städerna Birka och Sigtuna, men vid mitten av 1000-talet tillkom Lödöse, Skara, och Visby och följdes sedan av ett antal städer som Nyköping och Skänninge (*Medeltidsstaden* 6; dito 13; dito 24; dito 40, dito 71). Med städernas tillväxt följde en ökad handel och ett ökat antal handelsmän besökte städer och marknader. Om dessa vägfärande dog långt från sina hemtrakter kunde det ställa till problem för Kyrkan. Det är sannolikt denna utveckling som speglas i myntskatter med en dominans av icke-lokala mynt i kristna gravar vid 1100-talets slut och kan förklara deras existens. En begynnande penningekonomi, en ökande handel medan Kyrkan fortfarande kan sägas vara i en utvecklingsfas.

TACK TILL

Hanna Menander för hjälp med Skänningematerialet och Lennart Karlsson som för flera år sedan gav mig tillstånd att använda hans fotografier.

Litteratur

- Andersson, A. 1966. *Medieval wooden sculpture in Sweden. Vol. II. Romanesque and Gothic sculpture*. Stockholm 1966.
- Bengtsson Melin, P. och Jonsson, K. Medeltida kollekttavlor från Gotland. *Myntstudier* 2019:2.
- Bonnier, A.C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Uppsala 1987.
- Ekre, R. 1989. Mynttherre efterlyses. *Populär Arkeologi* 1989:2, 4-8.
- Golabiewski Lannby, M. 2002. Den inmurade skatten i Öggestorps kyrka. *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år* (red B.E. Berglund och K. Börjesson). Stockholm 2002, 111-112.
- Golabiewski Lannby, M. 2019. *Kung Knut Eriksson och penningarna*. Stockholm 2019.
- Hammarberg et. al. 1989. I. Hammarberg, B. Malmer och T. Zachrisson, *Byzantine Coins found in Sweden*. Commentationes de nummis saeculorum IX - XI in Suecia repertis. Nova Series 2. Stockholm 1989.
- Hedvall, R., Lindeblad, K. och Menander, H. (red.) 2013. *Borgare, bröder och bönder. - Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Stockholm 2013.
- Jonsson, K. 1983. Översikt över fastlandsmyntningen ca 1190-1250. *Numismatiska Meddelanden XXXIV*, 75-103.
- Jonsson, K. 1984. Björkenäsfyndet från Värmland och myntcirkulationen i Sverige vid 1100-talets slut. *Myntkontakt* 1984:4-5, 130-131
- Jonsson, K. 1985. Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995-1995* (red. K. Jonsson, U. Nordlind och I. Wiséhn). *Numismatiska Meddelanden XL*, 43-61.
- Jonsson, K. 1993. Möre i ett numismatiskt perspektiv. *Möres kristnande* (red. H. Williams). Uppsala 1993, 117-144.
- Jonsson, K. 1995. Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995-1995* (red. K. Jonsson, U. Nordlind och I. Wiséhn). *Numismatiska Meddelanden XL*, 43-61
- Jonsson, K. 2002. The numismatic evidence for Frisian trade in Sweden in the late Viking Age. *Moneta Mediaevalis* (red. R. Kiersnowski et al.). Warszawa 2002, 233-244.
- Jonsson, K. 2011. Myntfynden i landsortskyrkor i det medeltida Sverige. *Myntstudier* 2011:1, 1-16.
- Jonsson, K. 2017. The earliest coinage on Gotland and in the Baltic countries. *XV. International Numismatic Congress Taormina. Proceedings I* (red. M. Caccamo Caltabiano). Roma 1128-1132.
- Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Stockholm 1992.

LL – Lagerqvist, L.O. *Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995-1521) samt gotländska mynt (ca 1140-1565)*. Stockholm 1970.

Malmer, B. 2010. *Den svenska mynthistorien. Vikingatiden ca 995-1030*. Stockholm 2010. *Medeltidsstaden* (red. H. Andersson), Stockholm 1976-90: 6 - Sigtuna; 13 - Nyköping; 21 – Gamla Lödöse; 24 - Skara; 40 - Skänninge; 71 - Visby.

Menander, H. och Arcini, C. 2012. *Gravar i S:t Olofs konvent*. UV Rapport 2012:46. Linköping 2012.

Menander, H. och Arcini, C. 2013. Dominkonventet S:t Olof. *Borgare, bröder och bönder. - Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia* (red. R. Hedvall, K. Lindeblad, och H. Menander). Stockholm 2013, 191-227.

Nilsson, B. 1996. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Uppsala 1996.

Rasmusson, N.L. 1940. Sterlingar och barer som betalningsmedel på 1200-talet på Gotland. *Gotländskt Arkiv* 1940, 29-44.

Rimbert. *Ansgars levnad*. Översättning av G. Rudberg. Stockholm 1930.

SHM - Statens historiska museum, (nu Historiska museet), Stockholm, inventarie nummer.

SML 6 - Beckman-Thoor och Wiséhn, E. Myntfynd från Dalsland och Värmland. *Sveriges Mynthistoria, Landskapsinventeringen*. Stockholm 1992.

Theliander, C. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700-1200*. Göteborg 2005.

Vretemark, M. och Axelsson, T. 2008. The Varnhem archaeological research project: a new insight into the Christianization of Västergötland. *Viking and Medieval Scandinavia* 4. Turnhout 2008, 209-19.

Westermarck, U. 1987. Ett öländskt guldmyntfynd från 1786, beskrivet av Jacob von Engeström. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1987:7, 154-161.

Wiséhn, E. 1990. Myntskatten från Årbol och prosten Lignell. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1990:8, 153-160.

Östgötalagen - *Svenska landskapslagar* tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen. Stockholm 1979.

Hulterstad-Uggårde gruppen av romerska denarimitationer och en ny stampkoppling Öland-Ukraina

Lennart Lind

Under de två senaste åren har mycket skrivits om imitationer av romerska denarer från de första två eller tre århundradena av vår tideräkning, funna i Europa utanför vad som en gång var Romarriket (Dymowski 2019a, Dymowski 2019b, Lind 2018, Myzgin, Dymowski & Chemuranov 2020). Stampkopplingar finns mellan imitationer framgrävda i Sverige och i Ukraina och på annat håll (Lind 2018). Nyligen (27/11 2020) utbjöds en denarimitation till försäljning (säljare Fisherx) på Violyty, en auktions-sajt i Kiev, enligt uppgift funnen i Lviv-oblastet i Ukraina (<https://auction.violity.com/106235899-nasliduvannya-denariya>). Frånsidan är präglad med samma stamp som den på en denarimitation funnen på Öland, frånsida G i Lind 2018, Table 1, och har tidigare varit utan motsvarighet, i och utanför Sverige. Den visar gudinnan Aequitas (?), stående till vänster, hållande en balansvåg och ett ymnighetshorn. Frånsidans text, EOI - RTVN - E – PEDVCI på myntet från Öland och [EO]I - RTVN - E – [PEDVCI], på

myntet från Violity, är en förvirrad version av FORTVNAE REDVCI (Lind 1988, 118-119). Se Fig. 1 för myntet från Öland och Fig. 2 för myntet från Ukraina.

Imitationen från Öland (Lind 2018, mynt no. 65), tillhör ett denarfynd, som gjordes omkring år 1800 i Hulterstad och som bestod av 79 mynt, från Vespasianus (69-79) till Severus Alexander (222-235) (Lind 2004). Den ingår i en grupp denarimitationer, representerad i Sverige, Ukraina och på andra håll, som jag har kallat Hulterstad-Uggårde gruppen (Lind 2018, 5-8), efter de först kända fyndorterna, Hulterstad på Öland (c. 1800) och Uggårde på Gotland (1964). I början av november 2018, då arbetet på Lind 2018 i princip var avslutat, omfattade gruppen 26 mynt, 5 från Sverige, 18 från Ukraina, 1 från Ungern och 2 med oklar fyndort. Se Lind 2018, Table 1. Av mynten från Ukraina, kom 16 från en internet site som startats av

Oleg Anokhin i Tjernivtsi i Ukraina (<http://barbarous-imitations.narod.ru/>), och 2 från Violity. Oleg Anokhins site ägs nu av universitetet i Warszawa, Polen, men länken är densamma, och jag kommer att hänvisa till den som Anokhins site och mynten där som Anokhin så och så.

Den 17:e november 2018 dök det upp en tidigare okänd imitation på Violity, för sent för att kunna inkluderas i texten och i Table 1, men omnämnd i ett Addendum (Lind 2018, 11), och som kom att leda till att totalsumman för antalet funna mynt ökade. Som nämnt i Addendum finns på avdelningen för imitationer i silver på Oleg Anokhins site en liten grupp om fyra mynt, d.v.s. Anokhin no. 395 (1-2), Anokhin no. 765, och Anokhin no. 1491, som alla har samma frånsida, som det förefaller slagen med samma stamp. Den visar en Jupiter sittande på en tron (?), hållande en liten Victoria och ett spjut med spetsen mot marken. Texten är osäker, men avslutas med COZ III PP. Åtsidorna har porträtt av Antoninus Pius (138-161), slagna med tre olika stampar, med olika texter. Det mynt som utbjöds till försäljning på Violity 17:e november 2018 (säljare TORNADO91), Fig. 3, hade samma frånsida som Anokhin no. 201 (Mars med gren och spjut, frånsida E i Lind 2018, Table 1) och samma åtsida som Anokhin no. 765. Därigenom blev myntet från Violity och de fyra mynten på Anokhins site en del av Hulterstad-Uggårde-gruppen, som växte från 26 till 31 mynt.

Imitationen på Violity 17:e november 2018 och Anokhin no. 765 har på åtsidan ett porträtt av Antoninus Pius och en text som ungefär kan återges ...OΛEP T ΔEI IIVDR ANTON(?)INVZ AVC PIVS PP(?), vilket möjligen är en förvanskad version av IMP CAES T AEL HADR ANTONINVS AVG PIVS PP, en text som användes på mynten av Antoninus Pius åren 150-152. Frånsidan på Violity-myntet (och Anokhin no. 201) visar alltså guden Mars, hållande gren och spjut och texten PMTIRP – II – COZPP. Här är

Fig. 1. Denarimitation från Hulterstad, Öland, Sverige, Lind 2018, mynt nr 65. Kalmar Läns Museum. Foto: Harald Nilsson.

Fig. 2. Denarimitation från Lviv-oblastet, Ukraina. Foto: Violity 2020-11-27.

Fig. 3. Denarimitation från Ternopil-oblastet, Ukraina, Foto: Violity 2018-11-17.

Mynt	Åtsida	Frånsida	Oblast, Ukraina
Violity 2018-11-17	N	E	Ternopil
OA 765	N	L	Tjernivtsi
OA 395 (1)	O	L	Tjernihiv
OA 395 (2)	O	L	Tjerkasy
OA 1491	P	L	Chmelnytskyj
Violity 2020-11-27	Q	G	Lviv
OA 327	Q	M	Zjytomyr
OA 277	Q	N	Chmelnytskyj
OA 337	R	N	Tjerkasy
Violity 2020-12-05	F	O	Chmelnytskyj
OA 1494	S	O	Ivano-Frankivsk

Tabell 1. Tillägg till Lind 2018, 6, Table 1.. OA = Oleg Anokhin.

den romerska förlagan fullkomligt klar: en denar från Severus Alexander, från år 223, med texten PM TRP II COS PP, RIC 23 (Lind 2018, 8). Fig. 3. Anokhin no. 201 har för övrigt samma åtsida som det här aktuella myntet från Hulterstad, se Fig 1.

Det finns en annan liten grupp på Anokhins site, avdelningen för silver, Anokhin no. 277, Anokhin no. 327 och Anokhin no. 337. No. 327 har samma åtsida som no. 277, som har samma frånsida som no. 337. Den imitation som utbjöds till försäljning på Violity 27:e november 2020 och som har samma frånsida som myntet från Hulterstad, något som gör den till en del av Hulterstad-Uggårde gruppen, har samma åtsida som Anokhin nos. 277 och 337. Den mindre gruppen blir på så sätt en del av den större.

Myntet på Violity 27:e november 2020, som alltså har samma frånsida som myntet från Hulterstad (Lind 2018, mynt no. 65), Fig. 1, med Aequitas (?) och texten [EO]I - RTVN - E – [PEDVCI] (se ovan) har, som Anokhin nos. 277 och 327, på åtsidan ett porträtt av Antoninus Pius och texten ΑΙΤΟΝΙΝVΖ – ΑVΣ ΠΙVΖ PP, uppenbarligen en barbariserad version av ANTONINVS AVG PIVS PP, en text som användes på Antoninus Pius' mynt under hela hans regering.

Genom att Anokhin nos. 395, 765 och 1491, samt Anokhin nos. 277, 327 och 337 förts till Hulterstad-Uggårde gruppen, har nya frånsidor tillkommit. Den mest problematiska är Anokhin nos. 277 och 337, som visar en figur (kejsare?) sittande på en kurulisk stol (fällstol), hållande en glob och en spira, med en liten figur framför sig, och med texten PM TRP VI OOS(?) PP. Den romerska förlagan är mycket osäker, men det kan tänkas att frånsidan på en denar för Commodus (180-192), RIC 236, från år 192, eller mer troligt, den på en denar för Macrinus (217-218), RIC 27, år 217, har tjänat som inspiration.

Tabell 1. Tillägg till Lind 2018, 6, Table 1, visar de mynt som tillkommit genom de två nämnda mynten från Violity (samt ännu ett, se nedan). I själva verket har Violity bidragit med ytterligare 3 mynt sedan november 2018, d.v.s. (1) Violity 26.11.19, säljare Oleg575, Ternopil-oblastet, präglat med samma stampar som Stribny 2003, SAIG 2 i Lind 2018 Table 1, (2) Violity 25.02.2020, säljare Fixik, Vinnytsia-oblastet, präglat med samma stampar som Anokhin no. 1414, och (3) Violity 10.05.2019, säljare sima84, Lviv- eller Vinnytsia-oblastet, präglat med samma stampar som Anokhin no. 277. Dessutom

finns ett mynt i en samling på ett universitet i Texas i USA, präglat med samma stampar som Anokhin no. 727 (se Table 1, Lind 2018, åtsida D, frånsida C), som jag hoppas kunna återkomma till.

När detta skrives har ännu ett mynt med koppling till Hulterstad-Uggårde-gruppen lagts ut på Violyty, <https://auction.violity.com/106333265-podrazhanie-m-avrelij>, enligt uppgift funnet i Chmelnytskyj-oblastet i Ukraina. säljare RuslanIskat. Den nya imitationen har samma åtsida som det här aktuella myntet från Hulterstad, Fig. 1, och Anokhin no. 201 m.fl., och samma frånsida som Anokhin no. 1494, ny för gruppen. Det finns med i Tabellen.

Allt det här bevisar ingenting annat än att Hulterstad-Uggårde-gruppen, från början bara 4 mynt, 2 från Öland och 2 från Gotland (Lind 1988, 117-119), nu 41 mynt, var en stor grupp, med vid geografisk spridning under antiken. Eftersom numera det helt överväldigande antalet denarimitationer som bl.a. diskuteras här, har hittats i Ukraina, så är det också där som de måste ha präglats. En koppling till ostrogoterna ligger därför nära till hands.

Litteratur

- Dymowski, A. 2019a. The CERES Group of Barbarian Imitations of Roman Denarii. *Numismatic Chronicle* 179, 179-204.
- Dymowski, A. 2019b. The Problem of the Presence of Barbarian Imitations of Roman Imperial Denarii in the Lands of Present-Day Poland. An Attempt at a Balance. *Notae Numismaticae* 14, 149-173.
- Lind, L. 1988. *Romerska denarer funna i Sverige*. Stockholm.
- Lind, L. 2004. The Denarius Find of Hulterstad, Öland, c. 1800: A Catalogue. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1997-99 (tryckt 2004), 5-28
- Lind, L. 2018. *Roman Denarii. Hoards and Stray Finds in Sweden. 2018.1. Imitations of Roman Denarii Found in Sweden*.

Stockholm Numismatic Institute. PDF: https://www.archaeology.su.se/polopoly_fs/1.431444.1552986124!/menu/standard/file/RomanDenarii_2018_1.pdf.

Myzgin, K., Dymowski, A. & Chemuranov, O. 2020. Typical Features of a Roman Imperial Denarius Hoard from the Chernyakhiv Culture Territory - The Case of the Skypche Hoard from Ukraine. C. Gazdac (red.), *Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources* (Journal of Ancient History and Archaeology. Monographic Series 1.). Cluj-Napoca, 359-383.

Mellan Gotland och Novgorod. Den sista vikingatida importen av tyska mynt till f.d. finska Karelen

Eeva Jonsson

Inledning

Karelska näset och områdena norr om sjön Ladoga, som före andra världskriget tillhörde Finland, överlämnades till Sovjetunionen i samband med fredsavtalet i Paris 1947. Dessförinnan hade man hittat tre myntdaterade senvikingatida skatter från de överlämnade områdena på Karelska näset/Ladoga Karelen. Skatterna förvaras även idag i Nationalmuseets myntkabinett i Helsingfors. En av skatterna har tpq 1050 och två skatter har tpq 1068. Efter andra världskriget har det inte kommit fram nya, större vikingatida skatter från f.d. finska Karelen som skulle ha kommit till myndigheternas kännedom (Ruohonen et al. 2014).

En privat metalldetektorist har någonstans på Karelska näset under 2010-talet hittat ett trettioårigt vikingatida västerländska mynt samt ett antal islamiska mynt, som har kommit till Viborg Museum efter ett polisbeslag. Det västerländska myntmaterialet har kommit till min kännedom via Viacheslav Kuleshov, som har bestämt de islamiska mynten. Myntens närmare fyndkontext är tyvärr okänd. Här presenteras den del av materialet (4 ex.), som dateras till andra hälften av 1000-talet. Resten av mynten är äldre och kommer att publiceras vid ett senare tillfälle (Kuleshov & E. Jonsson under bearbetning).

Det beslagna materialet omfattar även ett eftervikingatida mynt som presenteras här. Myntet är präglat i Köln av ärkebiskop Philipp von Heinsberg (1167-1191), Häv. 549 (1181-90?). Allmänt kan man konstatera att mynten som dateras till andra hälften av 1100-talet är sällsynta i hela norra Europa. Det är det första myntet i Karelen som dateras till tiden strax efter vikingatid.

En privat metalldetektorist har även hittat en liten myntskatt från Rantapello, Pyhäjärvi sn (Otradnoe) i början av 2010-talet. En del av den har publicerats på finska (totalt nio västerländska mynt och en bit av en grivna) (Ruohonen et al. 2014). Skatten har tpq 1088. Den är alltså två decennier senare än de tidigare kända skatterna och visar samma sammansättning av mynt som de nyligen framkomna mynten. Båda fynden diskuteras i den här artikeln. De tyska mynten från de tre tidigare kända karelska skatterna är ovanligt väl dokumenterade i Helmer Salmos verk *Deutsche Münzen in Vorgeschichtlichen Finnlands* (Salmo 1948), som erbjuder en god möjlighet till jämförelser.

Det nyligen framkomna materialet jämförs även med de två yngsta vikingatida skatterna från Tavastland (Linnaniemiskatten från Hämeenlinna sn, tpq 1089 och Lehdesmäkiskatten från Hauho sn, tpq 1075). Sammansättningen visar häpnadsväckande likheter mellan dessa fynd och belyser bilden

av den allra sista fasen av myntimporten från Tyskland och även kontakterna mellan Karelen och Tavastland. En viktig gemensam nämnare mellan dessa sena skatter och även det beslagna materialet är den totala avsaknaden av låghaltiga frisiska mynt från perioden ca 1050-1075, som i de äldre karelska skatterna är ett mycket karakteristiskt drag. Omständigheterna stödjer Kenneth Jonssons teori om hur handeln mellan Friesland/Gotland och Ryssland (och även i f.d. finska Karelen) fungerade ca 1050-1075/80 och efter den frisiska perioden (K. Jonsson 2002). Frågan diskuteras här.

Några ord om terminologin

Inom numismatiken definieras vikingatiden som en period när utländska mynt (d.v.s. silver, eftersom de präglades av i princip rent silver) importerades till ett stort område i Nordeuropa; Norden, östra delen av nuvarande Tyskland, Polen, Baltikum, Ryssland, Ukraina och Vitryssland. I norra och östra Europa (norr och öster om floden Elbe) rådde under denna tid en viktekonomi, vilket betydde att mynten vägdes tillsammans med andra silverföremål. I dessa områden dominerade importerade mynt under hela vikingatiden. Mynten i vikingatida skatter kan ha varit präglade under flera hundra år och inom ett stort geografiskt område. Skatterna innehåller ofta också silversmycken och bitsilver. Början och slutet av den numismatiska vikingatiden i olika områden varierar något. Den yngsta skatten med vikingatida karaktär i Sverige är Burge från Lummelunda sn, Gotland med tpq 1143 (Hatz 2001). I Sverige dateras den numismatiska vikingatiden allmänt till ca 800-1150. Den yngsta kända myntdaterade vikingatida silverskatten i nuvarande Finland har länge varit Linnaniemiskatten med tpq 1089, hittad i Tavastehus sn i Tavastland 1894.

Gränsdragningen mellan vikingatid och tidig medeltid i Finland har diskuterats av bl.a. Pekka Sarvas (Sarvas 1971). Den finska

arkeologiska terminologin skiljer sig något från den skandinaviska, eftersom i finsk arkeologi används beteckningen korstågstid. Korstågstid (1025/1050-1150/1300) refererar till tiden som följde efter vikingatiden. Man har ansett att under den tiden etablerades den katolska kyrkan i Finland, t. ex. Ella Kivikoski kallar korstågstiden (enligt henne ca 1050-1150) "hednatidens sista sekel i västra Finland" (Kivikoski 1966, 236).

Den arkeologiska periodindelningen baserar sig på dateringen och typologin av vissa nyckelföremål. Som Markus Hiekkänen har konstaterat, har det varit svårt att skapa en enhetlig kronologi som täcker hela Finland, inklusive de områdena som gick förlorade under kriget. Problemet gäller både järnåldern och medeltiden. Den finska baskronologin har framförallt skapats utifrån forskning med utgångspunkt på utvecklingen i landets sydvästra del (Hiekkänen 2020, 11-13). Början av korstågstiden dateras idag till ca 1025 i västra Finland. Dateringen baserar sig på en studie av myntdaterade föremål i gravar (Sarvas 1972). Sarvas menar att bytet från de runda spännbucklorna till hästskospännen med fasetterade ändknoppar kan dateras till ca 1025 och då blev smycken i allmänhet lättare och sirligare. Enligt honom avspeglar bytet en radikal förändring och även vändpunkten mellan vikingatid och korstågstid i västra Finland borde dateras dit (Sarvas 1972, 50-52). Korstågstiden i Karelen dateras traditionellt till 1050-1300. Sarvas har föreslagit att tiden som följer efter korstågstiden kunde kallas för "hansatiden". Den börjar när hästskospännen bytts ut mot nästa spännesform, s.k. runda spännen i början av 1200-talet. Runda spännen började användas i hela norra Europa under 1200- och 1300-talen och enligt Sarvas kan den smyckeformen ses som en symbol för Hansans makt (Sarvas 1971, 59-60). Sarvas beteckning hansatiden har inte fått något större genomslag bland forskare.

Det första (omdiskuterade) korståget till Finland ca 1150 leddes av Erik den helige. Den arkeologiska korstågstiden dateras med andra ord till tiden innan det första korståget och den ologiska terminologin har fått kritik. Historikern Kyösti Julku har mycket klokt föreslagit att termen korstågstid borde ändras till "tidig kristen tid" (Julku 1980, 220-223).

Det första korståget (ca 1150) har traditionellt ansetts vara gränsen mellan förhistorisk tid och historisk tid i Finland. Ungefär då inleddes en period med ökad utrikespolitisk aktivitet från väster, med centrum i Mälarskapen, och de redan kristna missionsområdena i sydvästra Finland organiserades (Sarvas 1971, 51). Sarvas påpekar att enligt skriftliga källor är det ändå uppenbart att det fanns hedningar t.o.m. i det (mer eller mindre) kristna sydvästra Finland i början av 1200-talet. Från de stora, klassiska begravningsplatserna känner man dock inte till några gravar med större gravgåvor som skulle vara yngre än 1150 (Sarvas 1971, 53; även Kivikoski 1961, 246). Markus Hiekkänen menar att det bl.a. därför är motiverat att dra gränsen mellan korstågstiden och medeltiden vid omkring 1200 eller vid 1200-talets första decennier (Hiekkänen 2020, 12).

Sarvas har kritiserat den abrupta gränsen mellan förhistorisk och historisk tid i Finland. Enligt honom finns det ingen tydlig "vändpunkt" under den period som han kallar för "övergångsperioden" ca 1100-1250. Sarvas ville betona vikten av det arkeologiska fyndmaterialet, (inte bara myntfynd), vad gäller periodiseringen (Sarvas 1977, 353-359). Även Tuukka Talvio har konstaterat att övergången från förhistorisk till historisk tid inte är tydlig och därför har han valt att avsluta sin avhandling, som handlar om vikingatida myntfynd i Finland, vid år 1200 (Taltio 2002, 15).

Under de senaste åren har läget förändrats något vad gäller möjligheterna att justera periodiseringen. Idag känner man nämligen till en kyrkobyggnad i Finland som säkert kan dateras till missionsperioden

i sydvästra Finland (ca 1100-1220) (om missionsperioden i Finland, se Heikkanen 2020, 22-23). Kyrkogrunden ligger i byn Ravattula i S:t Karins sn, Egentliga Finland och totalutgrävdes 2013-2015. Alla mynt (22 ex.) som har bestämts hittills dateras enligt Juha Ruohonen till skiftet mellan 1100- och 1200-talen och består av både gotländska och fastlandssvenska mynt (Ruohonen 2019, 23). Myntfynden från kyrkan är tydligt medeltida till sin karaktär. Det är med andra ord då de utländska mynt som är typiska för järnåldern försvinner ur cirkulation i Finland och ersätts av gotländska och fastlandssvenska mynt. En detaljerad artikel om hela myntmaterialet kommer att publiceras i framtiden (Juha Ruohonen under bearbetning). Jag menar att man i framtiden borde justera början av den numismatiska medeltiden i västra Finland med just myntmaterialet funnet i Ravattula kyrka som utgångspunkt. Det skulle även vara i linje med den forskning som har gjorts i Sverige. Enligt Kenneth Jonsson räknas det första skedet av den numismatiska medeltiden från ca 1180 till 1200. Under det första skedet dominerade importmynt och en mångfald kortlivade svenska typer med glidande övergångar mellan typerna. Det långa andra skedet varade från ca 1200 till 1360, då lokala, svenska mynttyper dominerade myntcirkulationen (K. Jonsson 1995, 56).

Jonsson har konstaterat att 1100-talets myntimport till Sverige består av två skilda faser. Importen vid århundradets början hör tydligt till den vikingatida myntimporten (K. Jonsson 1995, 43). Myntimporten vid 1100-talets början (som alltså slutar med Burge skatten 1143) var mycket blygsam och koncentrerades till Gotland, men mynt importerades även till Estland, Ryssland och Öland. De vikingatida fynden i Ryssland upphör efter 1125 och på Öland efter 1128. Estland gör ett undantag, där fynden av vikingatida karaktär fortsätter under hela 1100-talet (K. Jonsson 1995, 45).

Senvikingatida myntskatter i Finland och Karelen – en översikt

När Tuukka Talvio publicerade sin avhandling där han översiktligt har registrerat alla myntfynd i Finland från perioden 800-1200 AD, kände man till 45 mer eller mindre säkra vikingatida myntskatter i nuvarande Finland (Taltio 2002). Tio av dessa har hittats på Åland och resten på fastlandet. Grovt räknat kan de finska skatterna delas in i två grupper: islamiska skattfynd som huvudsakligen kommer från Åland och dateras till 800- och 900-talet samt "blandade skattfynd" som kommer från fastlandet och dateras till 1000-talet. 1000-talets skattfynd innehåller framförallt europeiska mynt, men vanligen även några dirhamer från 900-talet. Den första myntimporten av dirhamer till östra Europa och i mycket mindre skala till västra delarna av Östersjöområdet ägde rum ca 790/800. Till ca 970 kom mynten nästan uteslutande österifrån, men myntimporten hade en blygsam nivå till ca 830. Från ca 990 till mitten av 1100-talet

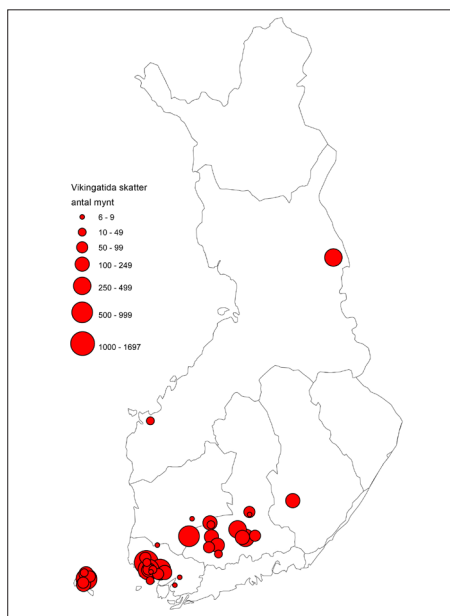

Fig. 1. Karta över vikingatida myntskatter i Finland. Baserat på Talvio 2002.

hittat en mynthsatt i Satakunda (Lempäälä sn),
men även den räknas till gruppen av skattfynd
från Tavastland. Däremot finns det inga skatt-
fynd från norra delarna av Egentliga Finland.
Nya vikingatida myntfynd görs kontinuerligt
i Finland, men de nya metalldetektorfynden
från 2010-talet är inte publicerade.

Europeiska mynt dyker upp i skatterna på det finska fastlandet ca 1000. Samtidigt dyker även andra silverföremål upp som hästsko-

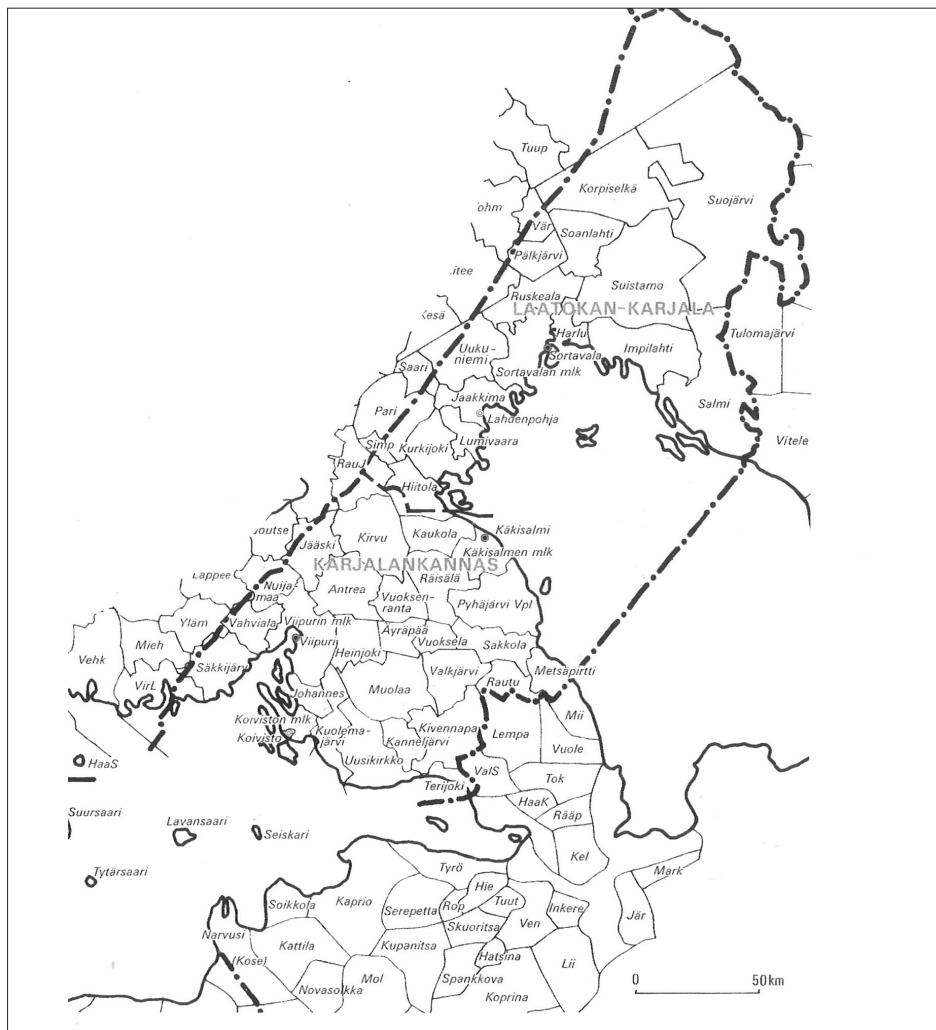

Fig. 2. Karta över Karelska näset. Efter Uino 1997, 15.

spännen, armband, krufix, filigranpärlor och fingerringar och även vikter och viktlojd börjar förekomma i myntdaterade gravar (Kivikoski 1939, 244; Sarvas 1972, 51). Allt detta betyder sammantaget att silverflödet till det finska fastlandet började efter årtusensskiftet (Sarvas 1972, 51). Kenneth Jonsson har noterat att den betydande myntimporten till Finland ändå började först på 1020-talet, d.v.s. ca tre årtionden senare än till de andra nordiska länderna (K. Jonsson 1983, 30–31). Till ca 1025 innehåller skatterna en mycket stor andel mynt som är präglade före år 1000 (Talvio 2002, 108). Enligt Talvio har de allra flesta skatterna i Finland gömts undan mellan 1020 och 1070, men man måste ta hänsyn till att myntimporten minskade drastiskt redan fr.o.m. 1050 (Talvio 2002, 107–108, se nedan, kapitlet det frisiska elementet). I Sverige har man gömt undan ett stort antal skatter på 1040-talet och igen på 1070–80-talet (K. Jonsson 1992, 79). Nedläggningstiden toppar på 1040-talet även i Finland (Talvio 2002, 107).

Man kan allmänt konstatera att bebyggelsen expanderade under vikingatiden till områden som tidigare hade varit glest befolkade, speciellt i Tavastland, Savolax och Karelen. Även bebyggelsen i gamla kärnområden som Egentliga Finland, Satakunda och i det södra sjöområdet i Tavastland blev tätare. En stor expansion från västra Finland till karelska näset och Ladoga Karelen ägde rum i slutet av 700-talet och början av vikingatiden. Det skedde på tröskeln till vikingatiden, då handelsvägarna genom Ryssland öppnades (Kivikoski 1966, 221).

Det karelska kärnområdet för vikingatidens/korstågstidens karelska kultur omfattar trakten kring Kexholm (enligt Kivikoski socknarna Kexholm, Räisälä, Kaukola, Sakkola och Hiitola), och den sträcker sig ända till trakten av Sordavala och Impilahti vid norra kusten av Ladoga (Kivikoski 1966, 266). Alla myntskatterna som man kände till 2002 och är med i Talvios studie har hittats

inom det ovannämnda kärnområdet väster om Ladoga (fig. 2). Det finns även skatter med silversmycken från korstågstiden som alla har påträffats i samma område (Kivikoski 1966, 267). Rantapeltoskatten hittades i den mindre undersökta delen av Karelen (Uino 1997, 17). Tiurinlinna och Kexholm, och troligen även den plats som senare blev staden Viborg, blev viktiga etapper på Viborg-Vuoksen-Kexholm segel- och handelsleden i början av 1000-talet (Kivikoski 1966, 279). Grunden till karelarnas välstånd var utan tvekan pälshandeln. Som bl.a. Kivikoski har konstaterat, var karelarna uppköpare i norra Finland och Lappland och leverantörer söderut till Novgorod (Kivikoski 1966, 280).

Som bland annat Talvio har noterat, började en betydande myntimport till f.d. finska Karelen påfallande sent, först under andra hälften av 1000-talet. Islamiska mynt har påträffats, men det finns inga väldokumenterade islamiska myntskatter från området (Talvio 2002, 114). Eftersom de flesta finska skatter är äldre än 1050 och dokumenterade karelska skatter är senare, har det varit svårt att göra jämförelser mellan Tavastland och Karelen (se även Talvio 2002, 114). De nya fynden belyser kontakterna och myntcirkulationen precis i slutet av vikingatiden.

Vägen från Gotland till Novgorod

Den ryska handeln mot väster koncentrerades till Novgorod, där bl.a. pälsverk, tjära och vax från olika ryska områden samlades. Staden ligger vid floden Volchov som förbinder Ilmensjön med Ladoga. Den äldsta bebyggelsen har spårats till 900-talets början. Gutar förstod sig redan tidigt på värdet av de enorma ryska naturresurserna och skaffade till sig nyckelrollen i transitohandeln i Östersjön. Gotländska handelsmän fraktade ryska produkter längs den baltiska kusten till Schleswig och vidare till Friesland och England. Man känner även till att ryska handelsmän besökte Gotland i början av

1100-talet (Westholm 1996, 12). Det finns en stor koncentration vikingatida skattfynd utmed Finska vikens sydkust, vilket har tolkats så att leden utmed sydkusten var mera använd än den norra (Kivikoski 1966, 197).

Från att ha varit stödjepunkt på vägen längre bort blev Novgorod slutstationen för de flesta nordiska handelsfärderna österut senast omkring år 1000. Gutarna hade t.o.m. en handelsgård i staden som kallades Gutagård. Handelsgården utgjorde de gutniska farmännens fasta punkt under den farofyllda resan österut. Man känner inte till när Gutagård byggdes, eller exakt var den har legat, men det första skriftliga omnämnandet, som troligen syftar på Gutagård, är först från 1152. Då brann en varjagkyrka på torget enligt krönikan (Svahnström 1960, 35-40). Under vikingatiden slog tyskarna följe med de gutniska farmännen på deras årliga färder till Novgorod och Gutagård. Tyskarna fick en egen handelsgård i staden, kallad S:t Peterhof, under andra hälften av 1100-talet. Peterhofs grundande sammanhänger med den tyska handelns expansion i östersjöområdet efter Lübecks grundande vid mitten av 1100-talet (Svahnström 1960, 42).

Gunnar Svahnströms artikel från 1960 innehåller en mycket detaljerad beskrivning av resan från Visby till Novgorod, som visar hur välorganiserad Rysslandshandeln var. Så här beskriver han hur tyskarnas och gutarnas gemensamma handelsresor gick till: *Av säkerhetsskäl företogs resan till Ryssland alltid i större sällskap. Flottan styrde från Gotland mot nordost in i Finska viken och ankrade vid Nevas mynning, där man förrättade det viktiga valet av ålderman [handelskontorets ledare] för den instundande handelsperioden. Längre fram utsågs denne i stället omväxlande av råden i Visby och Lübeck. Färden gick sedan vidare uppför Neva till Ladoga, där uppehåll gjordes i Aldeigjuborg. Både gotlänningar och tyskar synes där ha ägt gårdar och betesmarker, ev. även kyrkor och kyrkogårdar. I Staraja*

Ladoga – i vissa fall redan i Neva – måste man lämna sina skepp och lasta över varorna på mera grundgående ryska flodbåtar, s.k. lodjor. Den följande sträckan uppför Volchov bjöd på besvärligheter i form av strida forsar, som inte kunde passeras utan hjälp av inhemska flottningsarbetare. De går i urkunderna under den nordiskt klingande benämningen "vorschkerle". I ersättning för sitt arbete skulle de ha ett mål varm mat, vilket sommartid utbyttes mot smör och bröd, samt några mårdskein. De sistnämnda var f.ö. ett allmänt brukat betalningsmedel. Kanske erhöll forskarlarna också ett par gotländska fingervantar, om de skötte sig väl. [...] Nästa uppehåll gjordes vid en långsmal ö i Volchov vid namn Gestevelt (gästfältet). Där försiggick tullvisitation och drevs någon handel. Kanske kan man jämföra platsen med vår tids frihamn. När köpmännen anlände till Novgorod, möttes de nere vid flodstranden av ryska vagnar, som förde deras varor till respektive kontor. Man vet vad transporten kostade. [...] Ända sedan konvojen kommit innanför det novgorodiska rikets gränser, dvs. från passerandet av ön Kotlingen i Finska vikens innersta del inte långt från Nevas mynning, hade den åtföljts av en representant för fursten såsom garant för dess säkerhet (Svahnström 1960, 43-44).

Novgorod hade ett betydande inflytande i Karelen och redan 1143 omnämns novgoroder och karelare som bundsförvanter (Kivikoski 1966, 278-279). Ella Kivikoski beskriver situationen i Karelen så att impulserna från Gotland å ena sidan och Novgorod å den andra innebar en stimulans för den karelska kulturutvecklingen, och dess blomstring under korstågstiden får tillskrivas dem båda (Kivikoski 1966, 279).

Det frisiska elementet och handeln i Karelen

Det frisiska elementet i vikingatida myntskatter och frisernas roll i den vikingatida handeln överhuvudtaget har varit ett mycket

omdiskuterat tema. Friesländska mynt präglades i två områden: i Utrechtregionen som omfattade myntorterna Utrecht, Deventer, Groningen, Tiel och några mindre myntorter samt i Friesland, som omfattade myntorterna Bolsward, Leeuwarden, Dokkum, Winsum, Garrelsweer, Emnighem?, Emden och Jever (CNS 4.1).

Forskningen har under lång tid uppmärksammat att frisiska mynt från perioden ca 1050-1075/80 är mycket vanligare i de östra delarna av Östersjön och i Ryssland än i de västra delarna av Östersjön. Den högsta andelen frisiska mynt finns i Ryssland, där mera än en tredjedel av mynten är präglade i Friesland (Potin 1967, 55). Talvio menar att myntfynden från f.d. finska Karelen är geografiskt och kronologiskt relaterade till norra Ryssland och det finns ingen anledning att inkludera dem i det finska materialet (Talgio 1985, 196). I de nordiska länderna, inklusive Finland, utgör det frisiska myntmaterialet ca 10% av de tyska mynten medan motsvarande siffra för Ryssland alltså är 35-40% (Talgio 1985, 195-196). Talvio sammanfattar att det finns få frisiska mynt i skatterna före 1050, både i Ryssland och i övriga områden. Skatter med en hög andel frisiska mynt är utan undantag senare än 1050 (Talgio 1985, 198). Kenneth Jonsson har konstaterat att p.g.a. myntförsämringen i Friesland importerades få mynt till Gotland under perioden ca 1055-1075 d.v.s. just den tid när det pågick en kraftig myntimport till Ryssland från frisiskt område. Han har även noterat att när de ryska fynden sedan minskar sker en motsvarande ökning, om än i mindre omfattning, på Gotland ca 1075-1095 (K. Jonsson 2002, 239-240).

Som nämnts tidigare, finns det bara tre väldokumenterade vikingatida skatter från f.d. finska Karelen. Den äldsta av dem är Kuuppalaskatten från Kurkijoki sn (HU 77, 234, 261) med tpq 1050, som hittades 1866. Den tillhör tiden innan frisiska mynt blir vanliga i Karelen.

Ristseppälä skatten från Heinjoki (Veshchero) sn (HY 297) norr om Viborg, med tpq 1068, hittades 1877. Skatten omfattar minst 68 mynt. Alla mynt är tyska varav 55 ex. (79,7%) är frisiska. Det är den enda skatten från nuvarande eller f.d. finskt område som innehåller enbart tyska mynt (Talgio 2002, 209). Skatten har redan i tidigare forskning setts som ett spår av västländska (frisiska) köpmän på Vuoksenleden (Nordman 1924, 288; Kivikoski 1966, 279). Jag menar att det är tydligt att den tolkningen är korrekt. Helmer Salmo uppmärksammade det stora antalet frisiska mynt från Groningen i Ristseppäläskatten (Salmo 1948, 33). Typen Dbg 546 som idag anses vara präglad av biskop Wilhelm de Ponte 1054-1076 är representerad med 13 ex. i skatten. Typen finns med även i en skatt från finska Lappmarken, Aatservainen, Salla sn (tpq 1110) med 9 ex. och i en annan karelsk skatt med samma t.p.q. (1068), med 10 ex. (Salmo 1948, 114-116). Typen finns inte alls med i övriga finska skatter. Dbg 546 är representerad med 30 ex. i svenska fynden. Baserad på de svenska fynden har typen börjat präglas tidigast 1060-65. Den andra skatten med tpq 1068 hittades i Pänniönmäki, Rautu (Sosnovo) sn (CC 22024) 1922. Den innehåller 482 mynt varav 471 är tyska samt sju smycken (Talgio 2002, 213-214). 34,4% av de tyska mynten är frisiska (Talgio 1985, 197). Mynten i skatten har setts som spår av en (frisisk) Nevahandel, en tolkning som jag instämmer i. Enligt Kivikoski härstammar Rautufyndets smycken från Estland eller Ingermanland (Kivikoski 1966, 279).

I nuvarande Finland finns det bara två myntskatter som visar en sammansättning som är typisk för de karelska skatterna: Kapatuosia, Hollola sn, Tavastland, tpq 1068 och Pyhälahti, Kuusamo sn. Österbotten, med tpq 1065. Kapatuosias skatten hittades i Kapatuosia fornborg 1962. Fyndplatsen ligger nära Hollola kyrka som byggdes senare. Man har hävdad att Hollola socken skulle haft

en tradition som den yttersta utposten för den katolska kyrkan i öster, även om frågan har lämnats öppen (Taavitsainen 1990, 20 med angiven litteratur). Skatten innehåller några delar av bitsilver och totalt 336 myntfragment. Fragmenten är ytterst små och huvuddelen har blivit obestämnda. Av de tyska mynten har 76 kunnat identifieras varav 53 är frisiska, 22 ex. av dessa har präglats av greve Bruno III (1038-1057) och Egbert II (1068-1090) vilket är ett karakteristiskt drag för karelska och ryska skatter (Talvio 2002, 113). En lista på mynten publicerades av Tuukka Talvio 1982. Kapatuosiaskatten är den enda i Finland som enbart innehåller fragmenterade mynt. Som bl.a. Talvio har konstaterat, speglar även Pyhälähtiskatten från Kuusamo sn, norra Österbotten troligen också myntimport från Karelen. Skatten innehåller minst 413 mynt varav 401 är tyska. Av de tyska mynten är 27% frisiska (Talvio 2002, 113).

Det finns även en myntdaterad skatt från den finska Lappmarken, nämligen Aatservainensskatten, Kuolajärvi (Salla sn) som har tpq 1110, som redan nämnts tidigare. Fyndet omfattar även smycken, samt en våg och vikter. Förutom de sistnämnda är det något osäkert vilka föremål som ingick i skatten, eftersom föremålen tyvärr senare har blandats ihop med Tuomolaskatten från Reso sn, Egentliga Finland och mynten både med Tuomolaskatten och Paturiskatten från Janakkala sn, Tavastland (Salmo 1948, 38). Skatten har hittats i ett område som innan andra världskriget tillhörde Finland och bevaras än idag i Nationalmuseets myntkabinett i Helsingfors. Christina Bäcksbäck var den första som konstaterade att de närmaste motsvarigheterna till denna skatt finns i Tavastland, både vad gäller antalet mynt och föremålsbeståndet (Bäcksbäck 1975, 137). Ella Kivikoski menar att vågen och vikterna tyder på att skatten sannolikt har tillhört köpmän från söder (Kivikoski 1966, 289). Skatten har en nära men större paral-

lel i Archangelsk, Ryssland, tpq 1106 som hittades 1989 (publicering av skatten, Potin i manuskript). Båda dessa nordliga skatter innehåller en stor andel frisiska mynt. I Ryssland känner man bara till två vikingatida skatter som har senare tpq än skatten från Archangelsk.

V.M. Potin har kunnat fastställa att den kraftiga importen av frisiska mynt till Ryssland ca 1050-1075/80 hänger ihop med det faktum att frisiska mynt har mycket lägre silverhalt än andra tyska mynt. Enligt Potin importerades de låghaltiga frisiska mynten från Utrecht, Groningen och östrafriesland, Emden och Jever till östra Europa eftersom de uppenbarligen accepterades där (Potin 1990, 271). Enligt Kenneth Jonssons teori dök de frisiska handelsmännen upp på den ryska marknaden vid mitten på 1000-talet. Anledningen är att om frisiska mynt, oavsett deras dåliga kvalité, accepterades i handeln baserad på vikt i Ryssland kunde frisiska handelsmän betala mycket mera för varorna där än de gotländska handelsmännen. Jons-

Fig. 3. Burgeskatten. Foto: Ekonomiska museet, Kungl. Myntkabinettet.

son menar att frisiska handelsmän övertog den ryska marknaden nästan helt och konkurrerade ut gotlänningarna på grund av detta. Utvecklingen var liknande fast mindre radikal på det svenska fastlandet (K. Jonsson 2002, 239-240). Jag menar att man finner stöd för Jonssons teori i de karelska skatterna, eftersom de innehåller en så stor andel frisiska mynt att det måste vara frågan om direktimport, en slutsats som har tagits upp även i den äldre forskningen.

Bl.a. Birgitta Hårdh har konstaterat att den lappska handeln till stor del var inriktad mot öster och pälsar spelade troligen en stor roll i handeln mellan Lappland och Novgorod-Volchov regionen, medan de södra delarna av Baltikum (Latvia och Lettland) hade närmare relation till de inre delarna av Ryssland. Hårdh har konstaterat att i sådana områden, där tunga råmaterial dominerade handeln, t.ex. järn eller pälsverk, men även slavar, blev även transaktionerna större (Hårdh 1996, 179). I den ryska utrikeshandeln användes silver i fasta vikter (200g, 100g, 50g), så kallade grivnor från början av 1100-talet. I Karelen har man bara hittat ryska grivnor i fornborgen Tiurinlinna, Räisälä sn, som har fungerat som handelsplats samt en bit av en grivna som hör till Rantapeltoskatten (Ruohonen et al. 2014, 7-8 med där angiven litteratur). I nuvarande Finland har en privat metalldetektorist hittat en bit av ett lettiskt betalningssilver i början av 2000-talet, men det återlämnades till upphittaren (Ruohonen et al. 2014, 8).

I svenska fynd känner man bara till ryska grivnor från de två yngsta vikingatida skatterna från Gotland: Burge i Lummelunda sn., tpq 1143 som hittades 1964 samt Övide i Eskelhem sn, tpq 1131 som hittades 2012 (fig. 3). Skatterna från Burge och Övide utgör den viktigaste utgångspunkten, när man analyserar början av den egna myntningen på Gotland (ca 1150). Skatterna bekräftar även Rysslands växande betydelse i den

gotländska transitohandeln. Silverimporten från Ryssland inleddes sannolikt ca 1130 och då importerades silver framför allt i vikter, alltså grivnor. Burgefyndet väger totalt över 10 kg och den innehåller 56 hela samt delar av grivnor samt kakor av Kamasilver. Tillsammans utgör de ca 2/3 av skattens vikt. Fyndet omfattar över 3000 mynt varav 2736 är tyska. Totalt 52,54% av de tyska mynten i Burgeskatten har präglats i Goslar (Hatz 2001). Övideskatten innehåller totalt 712 mynt varav 45 är präglade i Goslar. I Övideskatten finns delade kakor av Kamasilver samt en avklippt del av en grivna, och viktmässigt utgör de en stor del av skatten. Efter ca 1130 domineras importen till Gotland således helt av silver från Ryssland (K. Jonsson 2014, 557-558).

Närmare granskning av nya senvikingatida myntfynd från Karelska näset

Som nämnts tidigare, publicerade Juha Ruohonen, Jani Oravisjärvi och Stanislav Belsky 2014 en skatt som hade hittats av en privat metalldetektorist i Rantapelto, Pyhäkylä sn (Otradnoe), väster om Ladoga. Upphittaren hade visat nio av mynten och fyndplatsen för författarna i samband med deras besök i Karelen 2012 (Ruohonen et al. 2014, 2). Det är den första skatten i f.d. finska Karelen som hittats sedan andra världskriget och kommit till myndigheternas kännedom. Skatten innehöll ursprungligen totalt ett trettiotal vikingatida mynt, men bara nio av dessa samt en bit av en grivna kunde dokumenteras och publiceras (Ruohonen et al. 2014, 3-4). Man känner inte till var resten av mynten är idag. Sju av de publicerade mynten är tyska och två är engelska.

En lista på tyska mynten Rantapeltoskatten, Pyhäjärvi sn. Några av bestämningarna har behövt revideras baserat på bilderna i artikeln, men det förändrar inte tpq som är 1088 (Ruohonen et al. 2014, 4). Viktuppgifter saknas.

1. Trier, Ärkebiskop Egilbert 1079-1101. (Weiller 1988, nr. 80 präglad före 1088?) Dbg 480.
2. Andernach, Hertig Dietrich I 984-1026, Dbg. 439/440. Persson 1996, Nr. 2d-e, 1020-1040.
3. Köln, Ärkebiskop Pilgrim och K. Konrad II 1027-36. Häv. 222.
4. Münster, myntherre? Dbg 767. Berghaus 1968, IIB1a, Ilisch 1994, III 1 (efter 1075).
5. Goslar, Kung Hermann von Salm 1081-1088. Dbg 676.
6. Gittelde, Greve Dietrich III 1088-1106. Dbg 688.
7. Regensburg, Kejsare Heinrich III 1046-56. Dbg 1101 a. Hahn 1976, 60 (Kejsare Heinrich IV).

En lista på mynt som har hittats på Karelska näset av en privat metalldetekterist, förmodligen i Kexholms-Karelen under senaste åren (Viacheslav Kuleshov muntlig uppgift) och som dateras till andra hälften av 1000-talet. Mynten har kommit till Vyborg museum efter ett polisbeslag. Deras närmare fyndkontext är okänd. Viktuppgifter saknas.

Fig. 4. Köln, Ärkebiskop Sigwin 1079-1089. Häv. 390a. Foto: Viborg museum

Fig. 5. Köln, Ärkebiskop Hermann III 1089-1099. Häv. 411 var. Dbg 413. Perforerad. Foto: Viborg museum

1. Köln, Ärkebiskop Sigwin 1079-1089. Häv. 390a. Fig. 4.
2. Köln, Ärkebiskop Hermann III 1089-1099. Häv. 411 var. Dbg 413. Perforerad. Fig. 5.
3. Goslar, Kejsare Heinrich IV 1084-1106. Dbg 671. Frid 2017, Typ 9 (1084-86). Fragment. Fig. 6.
4. Strassburg. Anonym biskop (1050-talet). Dbg 715. Johansson 2007, Typ 32 (1053-1060). Fig. 7.

Det yngsta myntet i Rantapeltoskatten (Dbg 688) är präglad i Niedersachsen, Gittelde som ligger bredvid den stora myntorten Goslar. Efter ca 1080 är mynt präglade i Goslar vanliga i fynden. Myntherren i Gittelde är greve Dietrich III 1088-1106. Myntet finns i 16 exemplar i svenska fynd, varav Stora Sojdeby, Fole sn, Gotland är äldsta tpq 1089. Myntets datering till Dietrich III är således säker. Typen finns inte med bland de finska eller karelska skatterna sedan tidigare.

Det går inte att säga om myntet från Andernach som ingår i Rantapeltoskatten är av typen Dbg 439 eller 440. Dbg 439 finns med i två karelska skatter sedan tidigare, Kurkijoki (Salmo 38:22) och Rautu (Salmo 38:23), men typen är inte känd i nuvarande

Fig. 6. Goslar, Kejsare Heinrich IV 1084-1106. Dbg 671. Frid 2017, Typ 9 (1084-86). Fragment. Foto: Viborg museum

Fig. 7. Strassburg. Anonym biskop (1050-talet). Dbg 715. Johansson 2007, Typ 32 (1053-1060). Foto: Viborg museum

Finland. Dbg 440 är inte känd tidigare i de finska eller karelska skatterna. Andra sådana mynt som i och med de nya fynden förekommer för första gången bland finska och karelska fynd är Dbg 480 från Trier som ingår i Rantapeltoskatten och Häv. 390a från Köln (fig. 4) som kommer från okänd kontext. Det andra sena myntet från Köln (Häv. 411 var., fig. 5) är tidigare känt i ett ex. bland de finska fynden, från den nordliga Aatservainensskatten (Salmo 35:524). Bara 3 ex. av den sena typen finns med i svenska fynden. Dbg 715 från Strassburg (fig. 7) är känd i 11 ex. i finska fynd sedan tidigare. I Salmos verk finns den typen fortfarande under myntorten Hildesheim.

Dbg 676 från Goslar, som finns med i Rantapeltoskatten, är tidigare känd från två finska skatter, Linnaniemi (Salmo 54:20) och Aatservainen (Salmo 54:19). Bland svenska fynd är mynt präglade i Goslar av Hermann von Salm (1081-1088) däremot mycket vanliga, det finns totalt 120 ex. av hans mynt i svenska fynd. Mynt som är präglade i Goslar under andra hälften av 1000-talet är representerade med 14 ex. i Salmos material sedan tidigare. Ett sådant mynt finns med i det nyligen framkomna materialet från Karelen, nämligen Dbg 671 (fig. 6) som idag förs till kejsare Heinrich IV (1084-1106) (fig. 6). Ett sådant mynt finns även i Linnaniemiskatten (Salmo 54:8) sedan tidigare, men i övrigt är just den typen inte representerad bland finska fynd.

De nya fynden kan bäst jämföras just med den yngsta kända myntdaterade vikingatida silverskatten i nuvarande Finland, Linnaniemi med tpq 1089, hittad i Tavastland. Talvio har tidigare konstaterat att Lehdesmäkiskatten från Hauho socken, tpq 1075, närmast kan jämföras med Linnaniemiskatten. Båda är ovanliga, eftersom skatterna är dominerade av dirhamer som var över ett hundra år gamla när skatterna deponerades. Lehdesmäkiskatten innehåller också en (Salmo 44:3) och Linnaniemiskat-

ten två (Salmo 44:1-2) exemplar av en tysk mynttyp (Dbg 767, Mimigardeford d.v.s. från Münster) som man inte har hittat i något annat sammanhang i Finland, men en sådan finns med i Rantapeltoskatten. Dbg 767 är däremot känd i hela 54 ex. i svenska fynd. De två tavastländska skatterna påträffades i grannsocknar bara 25 km från varandra, och de är kronologiskt och geografiskt isolerade från andra skatter i nuvarande Finland (Talvio 2002, 56-57).

Mimigardeforddenaren är det enda tyska myntet i Lehdesmäkiskatten, som består av en halskedja med 16 mynt och andra föremål som hängen. De övriga mynten i Lehdesmäkihalskedjan är mycket tidigare och dateras till perioden innan 1050. I Linnaniemiskatten ingår totalt 65 mynt varav 15 är tyska. Förutom mynten består skatten av sex föremål varav ett är en halskedja av samma typ som ingår i Lehdesmäkiskatten. Inget av de tyska mynten sitter fast i halskedjan. Inga av mynten i Linnaniemiskatten är frisiska. Ett av de tyska mynten, Dbg 707 (Salmo 78:52), är präglad i Strassburg, enligt nyare forskning ca 1046-1053 (Johansson 2007, 6), alltså senare än man tidigare trott (1027-1039). Myntet har SCA MARIA motiv och en bronsögla vilket är typiskt för Estland.

Talvio har konstaterat att den sinande myntimporten till det finska fastlandet under andra hälften av 1000-talet kan jämföras med situationen på det svenska fastlandet. Han menar att de två sena fynden från Tavastland, Lehdesmäki och Linnaniemi, i övrigt kan jämföras med fynden från Gotland och Estland, men den stora andelen dirhamer från 900-talet skiljer dom åt från alla andra fynd (Talvio 2002, 109). Enligt Talvio pekar hela det arkeologiska materialet på att den största delen av de vikingatida mynten anlände till Finland via kusten utmed Egentliga Finland, där grosshandlare hanterade stora mängder silver (Talvio 2002, 122; 128). Grosshandlare anskaffade pälsar

och andra varor från inlandet och sålde dessa till utländska köpmän. Silverekonomin i Tavastland fungerade med andra ord framför allt parallellt med den i Egentliga Finland, även om också andra kontakter fanns (Talvio 2002, 123). Han nämner även den möjligheten att man kan ha importerat mynt till Finland via Estland framför allt under senare delen av 1000-talet (Talvio 2002, 110). Talvio tar även upp att senare under 1000-talet kom en del av silvret till Tavastland från norra Finland och Karelen (Talvio 2002, 130). Jag menar att i belysningen av de nya karelska fynden verkar det troligt att den sista vikingatida myntimporten till Tavastland faktiskt har kommit via Karelen, efter att den frisiska handelsperioden där var över, alltså efter 1075.

Man har beskrivit Rantapeltoskatten som typisk för Karelen både vad gäller myntens ursprung och datering, även om författarna har lagt märke till att frisiska mynt som är typiska för karelska skatfynd saknas bland de nio dokumenterade mynten. Författarna förklarar avsaknaden av frisiska mynt med den sena dateringen (tpq 1088) (Ruohonen et al. 2014, 4). Jag menar att det inte räcker som en förklaring, eftersom skatten även innehåller två mycket äldre engelska mynt, den ena är av "Long cross" typ (997-1003) och den andra är av "Last small cross" typ (1009-1017). Talvio har konstaterat att det importerades mycket få nyare mynt till Ryssland efter början av 1070-talet. Han diskuterar tre sena, väldokumenterade skatter från Ryssland varav en har tpq 1081 och två dateras till början av 1100-talet. Tillsammans innehåller dessa skatter nästan 5000 tyska mynt varav ca 50% är frisiska. Bara 10 ex. av dessa totalt 2500 frisiska mynt är senare än 1076 (Talvio 1985, 199). Mot den bakgrunden verkar Rantapelto vara en liten och mycket aktiv skatt, med andra ord, skattens ägare har aktivt tagit del av mynten som nyligen har anlänt till området. Det är även möjligt att mynten inte härstammar från

den lokala myntcirkulationen utan skattens ägare kan ha fått tag i mynten någonstans i Skandinavien, d.v.s. mynten härstammar från den skandinaviska myntpoolen och inte från den lokala myntcirkulationen. Skatten visar förmodligen andra handelskontakter än de tidigare kända skatterna, vars mynt kom till området med friserne.

Det är känt att karelarna och tavastborna hade en tät kontakt, men dess närmare karaktär är omdiskuterad. Som konstaterats tidigare, nämns Karelen som allierad med Novgorod för första gången redan år 1143. Svenska rikets östra gräns fastslogs först i samband med Nöteborgsfreden 1323 och i samband med den blev områdena runt Kexholm-Karelen en bestående del av Novgorod, medan relationen mellan Tavastland och Novgorod är en mycket mer komplicerad fråga. Traditionellt har forskningen betonat västliga kontakter. Det har inte varit lätt att fastställa var gränsen mot öster låg innan Nöteborgsfreden, särskilt så tidigt som under andra hälften av 1000-talet. Idag är forskare eniga om att den tidiga gränsen inte var obruten och oföränderlig och att Tavastland var en viktig utpost för inflytande från Novgorod under korstågstiden. Kymmene älv anses ha varit en slags gräns mellan östra och västra kulturområdena redan tidigt under järnåldern (Uino 1997, 16).

Jussi-Pekka Taavitsainen har i sin forskning kommit fram till att det enhetliga kulturområdet som hela Finland bildade under vikingatiden blir tre tydligt skilda områden under korstågstiden: Västra Finland, Tavastland och östra Finland. Han baserar sin uppfattning bl.a. på utbredning av vissa smyckeformer. Östgränsen går i östra Tavastland, där fynd av västliga föremålstyper bara förekommer sporadiskt. Taavitsainen framhäver att Novgorods inflytande i det inre av Finland och nyorientering av handelskontakterna mot öster skedde under vikingatidens slut (Taavitsainen 1994, 400-402). Man har ansett att Novgorod

tidvis har kunnat beskatta hela Tavastland, även om det inte har funnits en tydlig gräns mellan Sverige och Ryssland (Taavitsainen 1994, 406 med angiven litteratur).

Jussi-Pekka Taavitsainen konstaterar, baserat på tidigare forskning, att ryssar ofta kom till Tavastland längs Kymmene älv eller från Nylands kust väster om Kymmene älv. Han påpekar, baserat på olika källor, att under perioden ca 1040-1240 var kulturströmningen ansevärd från Karelen till Tavastland, även om en karelsk kolonisation eller bosättning där inte har kunnat bevisas (Taavitsainen 1990, 162-163). Han menar att ryssarna på något sätt hade säkrat Kymmene älvs mynning åt sig själva och möjligen även vissa stödpunkter längre norrut. Han tror att ryssar t.o.m. kan ha ockuperat fornborgarna i området och bosatt kareler omkring dem. Det faktum att regionerna kring sjön Vesijärvi och Kymmene älv visar de tydligt starkaste influenserna österifrån i det arkeologiska materialet passar bra in i bilden (Taavitsainen 1990, 163). Jag menar att det är möjligt att de yngsta vikingatida mynten i Tavastland som hör till Linnaniemi- och Lehdesmäskiskatterna, samt det efter-vikingatida myntet från Vesilahti sn, Birkaland som presenteras nedan, har kommit just den här vägen och inte via Egentliga Finland.

Mot medeltiden. Ett nytt myntfynd från den skattlösa perioden

Efter att Linnaniemiskatten gömdes undan hade man ett långt avbrott i skattenedlagningen i Finland. Den tidigaste medeltida skatten är från Geta kommun, Åland, med tpq 1275 (Voionmaa 1942, 23-30). Man har även kunnat konstatera att det finns en liten skatt (totalt 6 mynt) från Jomala kyrka, Åland, som är den tidigaste stenkyrkan i Finland. Skatten består av s.k. M-brakteater präglade av Magnus Ladulås (1275-1290) och har tolkats som en grundläggningsskatt från 1280-talet (E. Jonsson 2017). Från

Fig. 8. Köln, Philipp von Heinsberg (1167-1191, Häv. 549 (1181-90?)) Myntet har kommit fram vid en privat metalledetektering på 2010-talet någonstans på Karelska näset. Foto: Viborg museum

början av 1100-talet till ca 1275 är inga andra säkra skatter kända från nuvarande Finland. Därför spelar mynt funna i hedniska gravar som dateras till 1100-talet en viktig roll i diskussionen kring myntcirkulationen i Finland innan gotländska och fastlandssvenska medeltida mynt började cirkulera i området. Fenomenet utländska mynt i gravar i Finland har framförallt diskuterats av Pekka Sarvas, först i en längre artikel (Sarvas 1969) och sedan i hans licenciatarbete (Sarvas 1972). Sarvas konstaterade att dessa fynd vittnar om att den utländska silverimporten fortsatte i en liten skala under den skattlösa perioden (Sarvas 1969, 79-83).

1100-talets senare del betydde en ny storhetstid för handeln i Nordeuropa, även om mynten från den tiden är sällsynta i fynden. Man har antagit att det återigen var handelsutbytet mellan Tyskland och Ryssland som drev på utvecklingen (K. Jonsson 1995, 45). Från historiska källor känner man till att 1188 utbröt stridigheter mellan gotlänningar och novgoroder med mångårigt avbrott i trafiken på Neva och Volchov som följd. Tyska köpmän etablerade direktförbindelse landvägen till Novgorod över Riga eller Reval under den tiden och handeln övertogs till allt större del av yrkesköpmän (Svahnström 1960, 43).

Enligt Kenneth Jonsson saknas skattfynd från perioden ca 1145-1180 helt i det medeltida Sverige, men det är ändå troligt att en blygsam myntimport har fortsatt under denna fyndfattiga tid. Från perioden 1180-1200, finns det ett flertal myntfynd (K.

Jonsson 1995, 44). Myntfyndens samman-sättning i Mälardistriktet och i Västergötland skiljer sig väsentligt: i Mälardistriktet består fynden helt av lokala, svenska mynttyper, ibland med inslag av gotländska mynt medan i Västergötland dominerar fynden helt av importerade mynt, framför allt norska och tyska. Lokalt präglade mynt verkar ha utgjort bara en försvinnande liten del av de mynt som fanns i cirkulation i Västergötland vid 1100-talets slut. Strax efter 1200 försvann de utländska mynten mycket snabbt ur cirkulation och en mycket myntfattig period började (K. Jonsson 1995, 44). Enligt Kenneth Jonsson tyder de svenska fynden på att importmynten inte längre tilläts cirkulera från ca 1200 utan de tvångsinväxlades till inhemska mynt (K. Jonsson 1995, 45).

Sarvas presenterade några utländska mynt i finska fynd som är hittade i grav-kontexter och är yngre än 1150. Av dessa är bara ett hittat i det inre av Finland. Myntet är tyskt, enligt nyare forskning präglad i Münster av biskop Hermann II von Katzenellenbogen (1173-1203) (Ilisch 1994, VI.1; Sarvas 1971; 1972 nr 62). Myntet visar tydligt Tavastlands östliga kontakter och myntimport från Estland/ Karelen, eftersom typen är känd i tre estniska fynd, men det inte finns ett enda exemplar i svenska fynd. I skatten från Tamse, Estland är typen representerad med 49 ex. (Ilisch 1994, 65).

Bland de nya fynden från Karelen finns det ett tyskt mynt som dateras till slutet av 1100-talet (fig. 8). Myntet är unikt i en karelsk kontext.

TACK TILL:

Jussi-Pekka Taavitsainen för kommentarer.

Litteratur

Berghaus = Berghaus, P. 1968. Die ältesten Münzen Münsters in schwedischen Funden. *Commentationes de nummis saeculorum* II: 39–93. The Royal Swedish

Academy of Letters History and Antiquities. Stockholm 1968.

Bäckström, C. 1975. *Föremålsbetändat i 1000-talets finska myntförande skattfynd*. Helsingin yliopiston arkeologian laitos, moniste 11. Helsinki 1975.

Dbg = Dannenberg, H. 1876–1905. *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit* 1-4. Berlin.

Frid = Frid, M. 2017. *Mynten från Goslar. Den kungliga myntningen i Goslar under vikingatiden*. Kandidatuppgift i arkeologi, Stockholms universitet [opublicerad].

Hahn = Hahn, W. 1976. *Moneta Ratasponensis, Bayerns Münzprägung im 9., 10. und 11. Jahrhundert*. Braunschweig 1976.

Hatz, G. 2001. *Die deutschen Münzen des Fundes von Burge I, Ksp. Lummelunda, Gotlan (tpq 1143). Ein Beitrag zur Ostfälischen Münzgeschichte*. *Commentationes de Nummis Saeculorum* IX-XI. In Suecia Repertis. Nova Series 16. Stockholm 2001.

Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A regional-economic study*. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 8, No. 25. Stockholm 1996.

Hiekkanen, M. 2020. *Finlands medeltida kyrkor*. Stockholm 2020.

Häv. = Hävernich, W. 1935. Die Münzen von Köln. *Die Münzen und medaillen von Köln* 1. Paul Neubner, Köln 1935.

Ilisch = Ilisch, P. 1994. *Die mittelalterliche Münzprägung der Bishöfe von Münster*. *Numismatische Schriften des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte Münster* 3. Münster 1994.

Johansson = Johansson, I. 2007. *Kungen eller biskopen? En teoretisk studie baserad på myntningen i Strassburg*. B-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet [opublicerad].

Jonsson, E. 2017. Skatten i himlen. En grundläggningsskatt från 1280-talet i Jomala kyrka på Åland? *Myntstudier* 2017:1, 1-8.

Jonsson, K. 1983. De vikingatida fynden

- med engelska mynt från Finland och några jämförelser med dem. *Fornvännen* 78, 29-34.
- Jonsson, K. 1992. Hoards and single-finds from the middle and northern Baltic Sea region c 1050-1150. *Studia Baltica Stockholmensia* 9, 79-89. Stockholm 1992.
- Jonsson, K. 1995. Från utlänsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995-1995. Numismatiska Meddelanden* XL, 43-61. Stockholm 1995.
- Jonsson, K. 2002. The numismatic evidence for Frisian trade in Sweden in the late Viking Age. *Moneta Mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. Rocznice urodzin*, Warszawa 2002, 233-244.
- Jonsson, K. 2014. Chapter 24. The English element in the 2012 Övide hoard, Eskelhem par., Gotland. *Early medieval monetary history. Studies in memory of Mark Blackburn*. Studies in Early medieval Britain and Ireland. Dorchester 2014, 545-569.
- Jonsson, K. 2015. Viking Age coins found in Sweden. *Small things, wide horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh* (red. L. Larsson, F. Ekengren, B. Helgesson och B. Söderberg). Oxford 2015, 51-57.
- Julku, K. 1980. Suomen varhaishistorian periodisointi. *Faravid. Pohjois-Suomen historiallisen yhdistyksen vuosikirja III*. Kuusamo 1980, 220-223.
- Kivikoski, E. 1939. *Die Eisenzeit im Auralflussgebiet*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift XLIII. Helsinki 1939.
- Kivikoski, E. 1961. *Suomen esihistoria* (Suomen historia I). Porvoo – Helsinki 1961.
- Kivikoski, E. 1966. *Finlands förhistoria*. Helsingfors 1964.
- Nordman, C. A. 1924. *Karelska järnåldersstudier*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 34. Helsingfors 1924.
- Persson, C. 1996. *Myntprägling i 1000-talets Andernach och Oberlothringen. En kronologisk studie av myntningen i Andernach under hertig Dietrich I: regering samt myntningen på de oberlothriskas myntorterna Ayl, Boppard, Echternach, Prüm och Rommersheim*. Uppsats, Stockholms universitet [Opublicerad].
- Potin, V. M. 1967. Funde deutscher Münzen des 10-17. Jahrhunderts aus dem europäischen Teil der Sowjetunion. *HBN* 21, 53-63.
- Potin, V. M. 1990. Funde westeuropäischer Denare im Norden der Sowjetunion. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna symposium on Viking-Age coinage 1-4 June 1989 (red. K. Jonsson och B. Malmer). *Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis*. Nova Series 6. Stockholm 1990, 265-273.
- Ruohonen, J. 2019. Myntfynden från en tidigmedeltida kyrka vid byn Ravattula, S:t Karins sn, Egentliga Finland. En götäländsk penning från 1200-talets början som ett exempel. *Myntstudier* 2019:1, 23-26.
- Ruohonen, J., Oravisjärvi, J. och Belsky, S. 2014. Fragmentteja rautakaudelta. Läntisiä ja itäisiä rahoja Vpl. Pyhäjärven Pyhäkylästä. *Muinaistutkija* 2014:2, 2-10.
- Salmo, H. 1948. *Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. Helsinki, 1948.
- Sarvas, P. 1969. Fynd av utländska mynt från brytningen mellan den förhistoriska perioden och medeltid i Finland. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1968, 78-87.
- Sarvas, P. 1971. Ristiretkiajan ajoituskysymyksiä. *Suomen Museo* 1971, 51-63.
- Sarvas, P. 1972. *Länsi-Suomen ruumishautojen raha-ajoitukset*. Helsingin yliopiston arkeologian laitos, moniste 6. Helsinki 1972.

Sarvas, P. 1977. Om historisk arkeologi. *Historisk tidskrift för Finland* 1977:4, 353-359.

Svahnström, G. 1960. Gutagård och Peterhof. Två handelsgårdar i det medeltida Novgorod. *Gotländskt arkiv* 1960. *Meddelanden från föreningen Gotlands fornvänner* XXXII, 35-50.

Taavitsainen, J.-P. 1990. *Ancient hillforts of Finland*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 94. Helsinki 1990.

Taavitsainen, J.-P. 1994. Östra Tavastland som samfäldt erämark. *Historisk Tidskrift för Finland* 1994:3, 391-412.

Talvio, T. 1982. Kapatuossian rahat. *Fennoscandia Antiqua* 1, 36-39.

Talvio, T. 1985. The Frisian element in the coin hoards of the Viking Age in Scandinavia, Russia and the East Baltic Lands. *Society and Trade in the Baltic during the Viking Age* (Acta Visbyensia 7). Visby 1985, 195-200.

Talvio, T. 2002. *Coins and coin finds in Finland AD 800-1200*. Iskos 12. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. Helsinki 2002.

Uino, P. 1997. *Ancient Karelia. Archaeological Studies – Muinais-Karjala. Arkeologisia tutkimuksia*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 104. Helsinki 1997.

Voionmaa, Jouko 1941. Brakteatfyndet från Geta. *Finskt Museum* XLVIII, 23-30.

Weiller, Raymond 1988. *Die Münzen von Trier. Erster Teil. Beschreibung der Münzen: 6. Jahrhundert – 1307. Mit 24 tafeln*. Düsseldorf, 1988.

Westholm, G. 1996. *Hanseatic sites, routes and monuments. A traveller's guide to the past and present*. Uppsala 1996.

Aktuellt

Projekt

Metallanalyser av mynt är namnet på en ny serie som ges ut av Numismatiska forskningsgruppen. Varje analys redovisar halten för ca 150 mynt präglade i Sverige eller i utlandet. De behandlar bl.a. gotländska mynt, danska mynt ca 1400-1523 och vikingatida mynt. Analyserna är gjorda med XRF (röntgenfluorescens) och finns tillgängliga på NFG:s hemsida. Avsikten är att fler analyser ska göras i framtiden.

Litteratur

Day, William R. Jr., Matzke, Michael och Sacconi, Andrea. *Medieval European Coinage 12. Italy (I) (Northern Italy)*. Cambridge 2016. IMEC serien har volym 14 tidigare behandlat södra Italien, Sicilien och Sardinien. Som vanligt hör författarna till de ledande forskarna på området och volymen inleds med ett kapitel om den historiska bakgrunden innan myntningen diskuteras. Först behandlas den kungliga myntningen och därefter övrig myntning i geografisk ordning efter regioner: Piemonte, Ligurien, Lombardiet och Venedig. Myntfynden behandlas i ett appendix. Därefter följer en katalog över samlingen i Fitzwilliam museum i Cambridge (huvudsakligen från Philip Griersons samling) med sammanlagt 1.424 ex. Liksom tidigare volymer i serien kommer den att under överskådlig tid vara standardverket. Som jämförelse kan nämnas att i de svenska vikingatida skatterna finns drygt 100 italienska mynt främst präglade i de norditalienska städerna Milano, Pavia och Verona.

Eikje Ramberg, Linn, 2017. *Mynt är hva mynt gjør. En analyse av norske mynter fra 1100-talet: produksjon, sirkulasjon og bruk*. Stockholm 2017. Avhandlingen omfattar norska mynt från perioden 1103-1202 och här kan bara några kommentarer göras. Den medeltida norska myntningen är mycket väl

dokumenterad för perioden t.o.m. Magnus Barfot 1093-1103 samt fr.o.m. Sverre Sigurdsson 1177-1202 tack vare ett flertal fynd. Från den mellanliggande perioden 1103-1177, då det tidvis rådde inbördeskrig och då ett stort antal kungar är kända, är ett mycket stort antal främst tvåsidiga typer kända. I Schives pionjärbete 1865 har typerna endast inordnats under långa tidsperioder. Problemet var att de få fynden inte gjorde det möjligt att få fram en relativ och absolut kronologi. De få nyare fynd som har gjorts har inte förändrat bilden. Den kronologi som Eijke Ramberg redovisar baseras därför på ett mycket bristfälligt material. Problemet är inte enbart begränsat till kronologin utan det gäller även i vilket land (Norge eller Danmark) som ett stort antal omtvistade typer har präglats i. Tyvärr utelämnar Eijke Ramberg helt detta ovissa material utan någon diskussion. Det är i och för sig lätt att förstå varför, eftersom bristen på fynd inte medger en säker analys, men samma osäkerhet gäller en stor del av det material som hon faktiskt diskuterar. En stor brist är att fynd med utländska mynt inte alls berörs, vilket gör att man får intrycket av att utländska mynt över huvud taget saknas i det norska fyndmaterialet. Fler typer än de som berörts ovan - som kan vara präglade i Norge eller Danmark (Jylland) - kan emellertid vara danska, trots att de här redovisas som norska. Som slutsats kan man konstatera att anledningen till att man inte tidigare har försökt att analysera perioden 1103-1177, nämligen bristen på fynd, är lika relevant idag som på Schives tid. Med Sverres 1177-1202 namn finns extremt rara tvåsidiga mynt som uppenbarligen var ett resultat av ett (misslyckat) försök att reformera myntningen och införa ett tvåsidigt mynt med hög vikt efter utländska förebilder. Från ett mycket stort myntfynd från Dælie, men även känt från ett stort antal i hopade fynd främst från kyrkor, finns att mycket rikt material av brakteattyper med extremt låg vikt (ner till ca 0,05 g). De har man tidigare på goda

grunder fört till Sverres regering 1177-1202 och de utgör >99% av hela hans myntning. Motiven är mycket enkla, främst ett kors eller en bokstav. I Fyndkatalogen redovisas 25 skattfynd (varav 12 på dåtida norskt område och ofta dåligt dokumenterade) och 75 hopade fynd (främst från kyrkor) varav 51 på dåtida norskt område. Dessvärre anges bara antalet norska mynt i resp. fynd och inte vilka typer det gäller.

Krüger, Joachim, *Zwischen dem Reich und Schweden. Die landesherrliche Münzprägung im Herzogtum Pommern und in Schwedisch-Pommern in der frühen Neuzeit*. Berlin 2006. Här intresserar främst myntningen med svensk koppling, som började med myntningen i Wolgast 1633, där bl.a. upplagesiffrorna för de olika valörerna redovisas (lägsta upplagan var 101 för 4 dukaten och högst, 998, för ½ talern). Myntningen i den svenska delen av Pommern från Kristina t.o.m. 1715 behandlas ingående (s. 197-272) och hade påbörjats redan innan området formellt tillföll Sverige i Westfaliska freden 1648.

Källerholm, Sven-Olof, *Karl XI:s 1 öre i silver 1661-1697*. Ljungby 2018. Kar XI:s myntning är känd för sin variantrikedom. För 1-örena i silver finns inte så många typer eftersom den är enhetlig från 1665-1697. Författaren har under lång tid specialsamlat detta område och presenterar här närmast en stampkatalog över myntningen (främst baserad på hans egen samling) med detaljerade beskrivningar och utmärkta foton i skala 2:1 av Gabriel Hildebrand. Proveniens för de avbildade exemplaren anges också.

Kenneth Jonsson

ISSN 1652-2303

© Numismatiska forskningsgruppen och förf. Foto förf. om inget annat anges.

**Stockholms
universitet**